

Μινωικοί Αποθέτες

Εννοιολογικός Προσδιορισμός – Τυπολογία – Ερμηνείες

Στη μνήμη του Αντώνη Ζώη

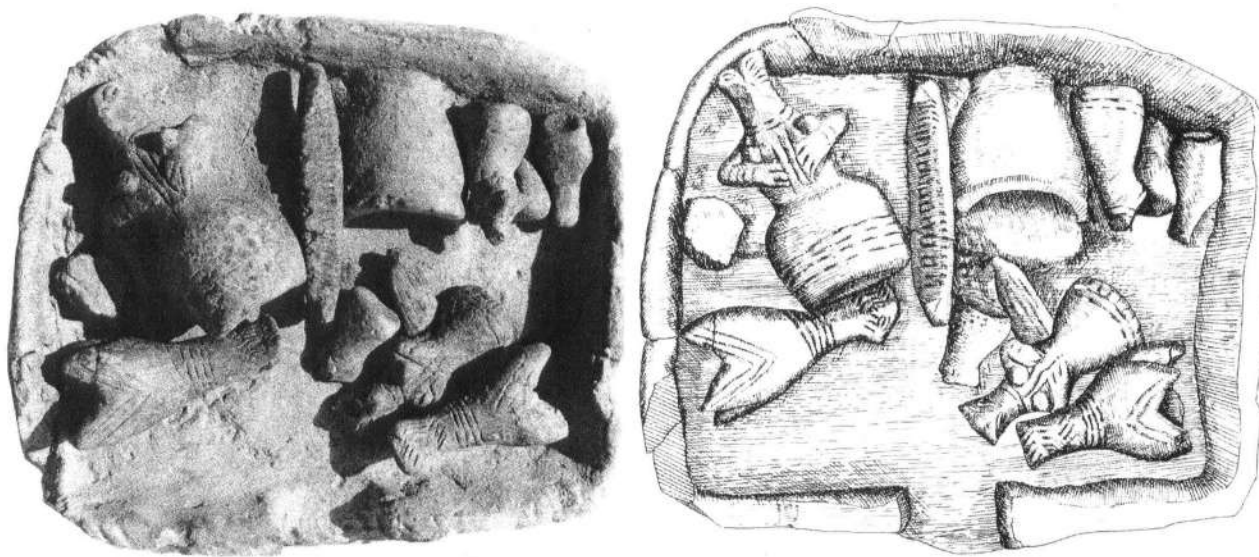
Χριστίνα Παπαδάκη

Αρχαιολόγος

Το άρθρο εξετάζει: α) τον εννοιολογικό προσδιορισμό των λέξεων *αποθέτης* και *εναπόθεση*, τοποθετώντας τον στο πλαίσιο τελετουργικών και όχι καθημερινών, απορριμματικών ή αποθηκευτικών, ενεργειών και δράσεων· β) τα κίνητρα, τις συνθήκες και τους τρόπους σχηματισμού των λεγόμενων «επιλεκτικών» εναποθέσεων, που περικλείονται εντός των αποθετών· γ) τους διάφορους τύπους μινωικών αποθετών (ταφικούς αποθέτες και αποθέτες που σχετίζονται με τη θεμελίωση ή την ανακαίνιση των κτηρίων, καθώς επίσης με μαζικές συμποτικές εκδηλώσεις-αναμνηστικές εορτές και τη συσσώρευση υγρών ή στερεών προσφορών στο εσωτερικό της γης)· δ) την πιθανή λειτουργία των αποθετών σε σχέση με τη *χθόνια λατρεία*, τον συσχετισμό τους με τα *ιερά κορυφής*, τα *σπήλαια*, τις *κουλούρες*, τις *πηγές νερού*, αλλά και συγκεκριμένα «αινιγματικά» στοιχεία της μινωικής αρχιτεκτονικής, στα οποία η έρευνα αποδίδει τελετουργική-θρησκευτική σημασία και χρήση, όπως οι *δεξαμενές καθαρμών* και τα *δωμάτια με πεσσό*.

Λέξεις ευρετηρίου

αποθέτες
βόθροι
κουλούρες
δεξαμενές καθαρμών
δωμάτια με πεσσό

1. Η προσφορά θεμελίωσης από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Gallis 1985, pl. XV).

Με τον όρο *αποθέτης* περιγράφεται μία ανθρωπογενής συγκέντρωση (συν)ευρημάτων, η οποία κυμαίνεται από την τελετουργική ή μη αφενός *απόρριψη* και αφετέρου μόνιμη ή προσωρινή *τοποθέτηση* και *φύλαξη* σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους ή δομές.¹ Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, ορίζεται ως αποθέτης η *υπόγεια*, λιγότερο ή περισσότερο αρχιτεκτονημένη, *μη ορατή* και προσβάσιμη φυσική διαμόρφωση ή κατασκευή, που εμπεριέχει μία επιλεκτική, μη ανακτήσιμη, μη απορριμματικού ή και αποθηκευτικού χαρακτήρα συγκέντρωση τεχνέργων ή και οικοδομημένων.² Κάτω από αυτό το πρίσμα, εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι αποθετών και επιχειρείται η σκιαγράφηση του πιθανού ρόλου τους στη λειτουργία της ζωής των κοινοτήτων της 2ης χιλιετίας π.Χ., στην Κρήτη.

Αποθέτες θεμελίωσης

Οι αποθέτες που εντοπίζονται στη θεμελίωση των μινωικών κτηρίων³ οριοθετούνται με κτιστές ή λαξευτές, συνήθως, κιβωτιόσχημες κατασκευές ή απλά ορύγματα.⁴ Άλλοτε, πάλι, δεν είναι οριοθετημένοι, ωστόσο, βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με δάπεδα ή τοιχοδομές.⁵ Οι αποθέτες-εγκαίνια μεγάλης κλίμακας, που σηματοδοτούν την ανέγερση ή την (ανα)κατασκευή σημαντικών κτηρίων κοσμι-

κού χαρακτήρα, όπως τα ανάκτορα, είναι συνήθως κτιστοί και έχουν μνημειώδη, εμβληματικό και επίσημο χαρακτήρα ενώ το περιεχόμενό τους σχετίζεται με πολυπληθείς συνεστιακές και συμποτικές εορτές.⁶ Αποθέτες αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί στα ανάκτορα της Φαιστού,⁷ του Γαλατά⁸ και της Ζάρκου,⁹ ενώ στο ίδιο πλαίσιο ερμηνεύονται ο *Αποθέτης στο Δωμάτιο με τις Λεκανίδες* (*Vat Room Deposit*) και τα *Θησαυροφυλάκια του Ιερού* (*Temple Repositories*), στη Δυτική Πτέρυγα του ανακτόρου της Κνωσού.¹⁰

Ο αριθμός των αποθετών θεμελίωσης σε ένα κτήριο δεν είναι σταθερός εφόσον σηματοδοτεί αντίστοιχα στιγμιότυπα της βιογραφίας του. Σύνηθες περιεχόμενό τους είναι τα πήλινα προχυτικά και πόσης αγγεία, κυρίως ρυτά, πρόχοι, λοπάδια και προπάντων άωτα κωνικά κύπελλα, η συχνά αναστροφή τοποθέτηση των οποίων συνδέεται με πρακτικές συμπαθητικής μαγείας.¹¹ Ο αριθμός των πήλινων αγγείων κυμαίνεται από ένα ως δώδεκα, ενώ στα εγκαίνια μεγάλης κλίμακας μπορεί να πλησιάζει ή να υπερβαίνει ακόμη και την εκατοντάδα.¹² Ενδιαφέρουσα είναι η συμπερίληψη πήλινων μικρογραφικών αγγείων, θραυσμάτων από κονίαμα, ίσως ως *pars pro toto* των δομικών υλικών, καθώς και αντικειμένων που σχετίζονται με παραγωγικές δραστηριότητες, όπως λίθινα εργαλεία και

υφαντικά βάρη.¹³ Το σύνθημα στους αποθέτες θεμελίωσης οστεολογικό υλικό, κυρίως αιγοπροβάτων, συνδέεται με την τέλεση αιματηρής θυσίας, που επένδυε το σχετικό τελετουργικό με τον μανδύα της διαβατήριας τελετουργίας.¹⁴ Σπάνια, αποτίθενται θραύσματα πολύτιμων ή ημιπολύτιμων πρώτων υλών και μετάλλων,¹⁵ πρακτική που παραπέμπει στα *Westdeposita* των κλασικών χρόνων και ερμηνεύεται ως πράξη συμπαθητικής μαγείας για την αποφυγή της δυσμένειας των χθόνιων δυνάμεων.¹⁶

Η σκόπιμη συσσώρευση προσφορών στα θεμέλια και τους μεταβατικούς χώρους των κτηρίων θεωρείται αποτέλεσμα της πρόθεσης του ανθρώπου να εξασφαλίσει στα αρχιτεκτονήματά του τη μέγιστη δυνατή προστασία και *μακροζωία* μέσα από τη συγκατάθεση των χθόνιων δυνάμεων. Η συγκεκριμένη πράξη συνδέεται με την αρχέγονη συμπεριφορική φόρμουλα της *απόκρυψης*, βασικό συστατικό του μαγικοθησκευτικού συστήματος αξιών από την εποχή των πρώτων *μόνιμων* αγροτικών εγκαταστάσεων.¹⁷ Κοινό χαρακτηριστικό πρακτικών όπως η απόθεση προσφορών στα θεμέλια των κτηρίων, είναι ότι εκτελούνται με σκοπό την υπέρβαση μιας πιθανής ή και ορατής απειλής ή κρίσης.¹⁸ Η μαγική «επίθεση» παρέχει στους ενοίκους την αίσθηση της πρωτοβουλίας και της κατοχής του ελέγχου, κάνοντάς τους να ελπίζουν ότι είναι σε θέση να επηρεάσουν αποφασιστικά και να ξεπεράσουν κρίσιμες καταστάσεις, τουλάχιστον ψυχολογικά.¹⁹

Υπό αυτό το πρίσμα, κατανοούμε, ως έναν βαθμό, τον ιδιόρρυθμο, συχνά αυθόρμητο, περιωριακό και ενίοτε πληθωρικό χαρακτήρα των αποθέσεων θεμελίωσης, αντιμετωπίζοντάς τις ως ένα σύνολο από τεχνικές γοητείας,²⁰ που καλούνται να εξευμενίσουν, κατά τη διαδικασία μιας μικρογραφικής Κοσμογονίας, την Υπέρτατη Δύναμη, δεσμεύοντάς την και στερώντας της, έως έναν βαθμό, την ελευθερία βούλησης που υποτίθεται της προσδίδει η επίσημη θρησκεία.²¹ Εξάλλου, η υπέργεια κατοικία είναι μια *imago mundi*, που σηματοδοτεί μια τεχνική αλλά και νοητική ακολουθία, καλύπτοντας μια βασική ανάγκη του ανθρώπου, τη στέγαση.²² Το τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα της, για το οποίο η φύση δεν προσφέρει καθόλου παραδείγματα, έχει περισσότερο ανάγκη την ανθρώπινη πρωτοβουλία για να υπάρξει, δίχως, όμως, αυτή να υπερβεί την ύβρη: τα σχήματα αυτά, επομένως, πα-

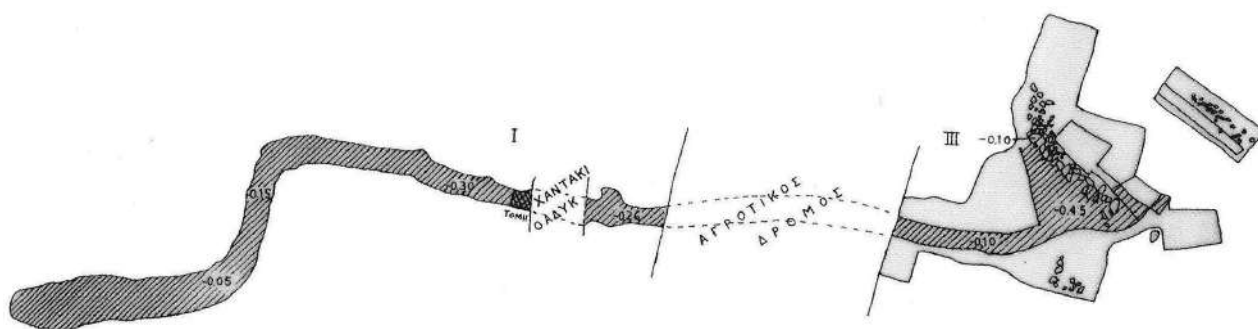

2. Εναπόθεση θεμελίων στον «Χώρο 9» του Κτηρίου 4 στο Φουρνί Αρχανών (Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, εικ. 178).

ραπέμπουν σε ό,τι έχει συγκεκριμενοποιηθεί και πραγματοποιηθεί από τον ίδιο τον άνθρωπο,²³ αλλά έχει καθοσιωθεί μέσα από την επικοινωνία και τη σύμφωνη γνώμη της Υπέρτατης Δύναμης, την οποία επισφραγίζουν οι αποθέτες θεμελίωσης, διαφυλάσσοντας σαν χρονοθύλακες²⁴ μία *πράξη εμπιστοσύνης* στο μέλλον, που επιβιώνει, έστω με τη μορφή πρόληψης, έως τις μέρες μας.²⁵

Αναμνηστικοί αποθέτες (commemorative deposits)

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου αποθετών είναι ένα στενεπίμηνες λάξευμα στα Νοπήγεια Κισάμου, με μήκος 35 μ. και μέγιστο πλάτος περίπου 0,60 μ.²⁶ Βρέθηκε πλήρες από άωτα κωνικά κύπελλα, αγγεία μεγάλου και μέσου μεγέθους,²⁷ πύραυνα, πυριατήρια,²⁸ άνθρακες, οστά ζώων, όστρεα, κομμάτια κονιαμάτων, λίθινα εργαλεία και θραύσματα χαλκού.²⁹ Το άνω τμήμα από το κρανίο και τα κέρατα ενός κρητικού αιγάγρου είχε αποτεθεί σε *στρώση άμμου*, σε βάθος περίπου

**3. Κάτοψη του ΥΜ ΙΑ αποθέτη στα Νοπήγεια
(Σκόρδου χ. χ. εικ. 5).**

4. Άωτα κωνικά κύπελλα στον αποθήτη στα Νοπήγεια
(Σκόρδου χ. χ. εικ. 3).

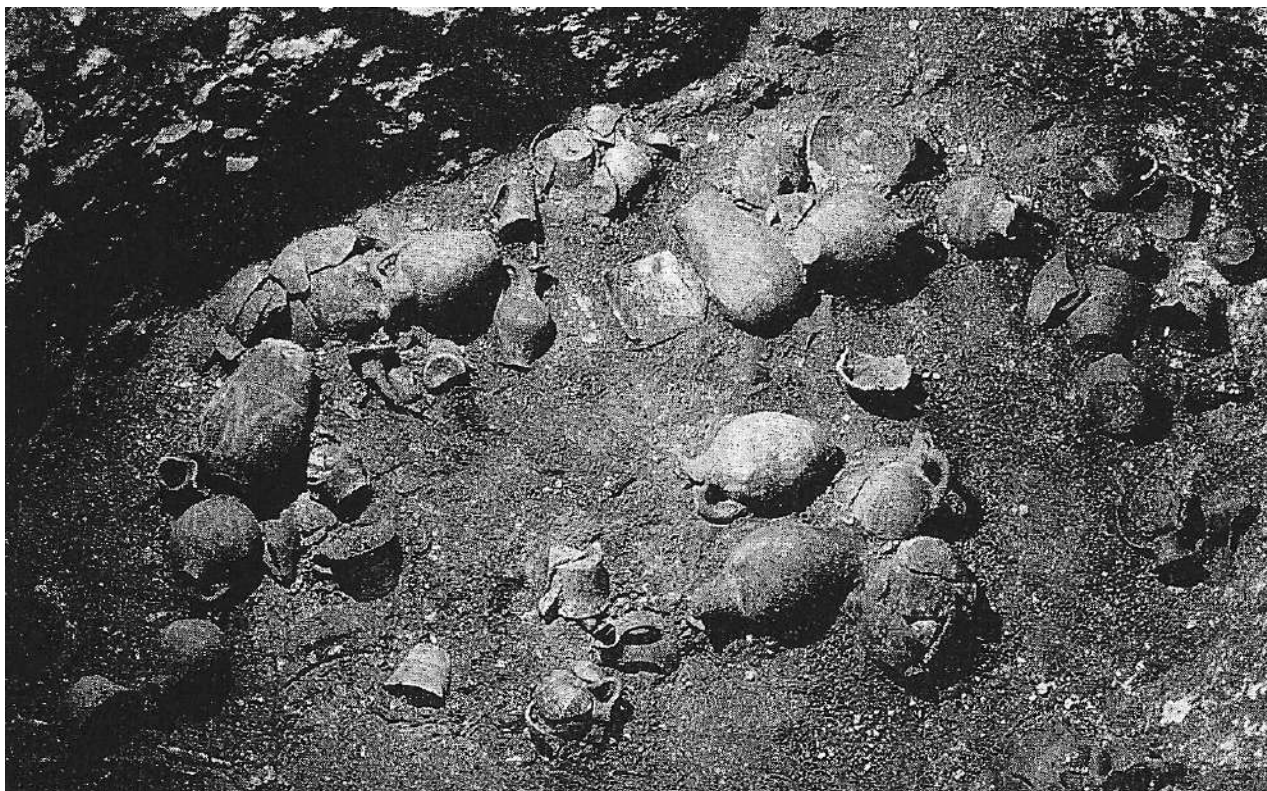
1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.³⁰ Τα παραπάνω συλλέχθηκαν ανάμεσα σε πεταμένες κροκάλες, βότσαια, αργούς λίθους και στρώσεις από φυσικό κοκκινόχωμα.³¹ Ο τρόπος απόθεσης δεν ήταν συγκεκριμένος, καθώς άλλα αγγεία ήταν όρθια και άλλα ανεστραμμένα, ενώ κάποια κείτονταν στο πλάι.³² Ο αποθέτης δεν έχει απορριμματικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι, μεταξύ άλλων, περιείχε 3.562 *αξέραια* αγγεία, στην πλειονότητά τους άωτα κωνικά κύπελλα,³³ τα οποία ήταν πρόχειρης κατα-

σκευής, προφανώς, επειδή προορίζονταν να χρησιμοποιηθούν άπαξ.³⁴ Μικρομορφολογική ανάλυση σε δείγμα εδάφους έδειξε ότι η επίχωση του αποθέτη δημιουργήθηκε σταδιακά, στο πλαίσιο επαναληπτικού σχήματος,³⁵ που συνδέεται με τελετουργικές πράξεις, υποτίθεται σε χώρο αγροτικού ιερού.³⁶ Οι τελετουργίες αυτές χαρακτηρίζονται από την επανάληψη με σκοπό την εύφημη μνεία του παρελθόντος, δεδομένου ότι το συμπόσιο έχει τον χαρακτήρα της επιστροφής και της συνάθροισης μιας ομάδας ανθρώπων στο ίδιο σημείο.³⁷

Παρεμφερείς πρακτικές φαίνεται πως οδήγησαν στη δημιουργία του Πρωτομινωικού (ΠΜ) Ι αποθέτη στην *Piazzale dei Sacelli* στην Αγία Τριάδα, στον οποίο στρώσεις βοτσάλων σφράγιζαν, και ταυτόχρονα διαχώριζαν, επάλληλες αποθέσεις με στάχτες, κεραμική και οστά ζώων που σηματοδοτούσαν ισάριθμα συμποτικά επεισόδια.³⁸ Τα τελευταία σχετίζονται με μια ομάδα ανθρώπων που χρησιμοποιούσε περιοδικά τον ίδιο χώρο, προφανώς για τον ίδιο σκοπό, και *έφτιαξε ένα μνημείο σε μορφή τάφρου για αυτές τις συναθροίσεις και για τους δεσμούς κοινωνικότητας και σωματικότητας που τους ένωναν*.³⁹

Ταφικοί αποθέτες

Οι ταφικοί αποθέτες⁴⁰ χαρακτηρίζονται σχεδόν στο σύνολό τους ως απορριμματικοί. Ωστόσο, οι πρωιμότεροι από αυτούς, όπως ο *Ιερός Λάγκος* στις Γούρνες Πεδιάδος,⁴¹ που είναι συνήθως ανεξάρτητοι στον χώρο, συνδέονται με οργανωμένες κοινοτικές τελετές προς τους νεκρούς προγόνους.⁴² Το περιεχόμενό τους συνίσταται σε συχνά ακέραια αγγεία πόσης και προχυτικά καθώς και σε οστά ζώων,⁴³ προφανή κατάλοιπα θυσιών ή και νεκρό-

**5. Αγγεία σε ταφικό αποθήκη στον Πόρο Ηρακλείου
(Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1994, πίν. 231 β).**

δειπνων.⁴⁴ Ιδιαίτερη κατηγορία συνιστούν οι ενσωματωμένοι στους σπηλαιώδεις τάφους αποθέτες.⁴⁵ Με κύρια χρήση κατά τη Μεσομινωική (ΜΜ) ΙΙΙ – Υστερομινωική (ΥΜ) ΙΑ περίοδο, εντοπίζονται, κυρίως, στο νεκροταφείο του Πόρου, νοτιοδυτικά του μινωικού οικισμού, και ερμηνεύονται ως λάκκοι απορριμμάτων.⁴⁶ Ωστόσο, τα περισσότερα αγγεία που εντοπίζονται σε αυτούς, συνήθως πόσης και προχυτικά, είναι ακέραια, ενώ η απόθεσή τους φαίνεται να είναι οργανωμένη και προσεκτική, δίνοντας την εντύπωση μιας δεύτερης επικήδειας τελετής που σηματοδοτούσε την οριστική διάρρηξη των σχέσεων με τους ενσωματωμένους στη χορεία των νεκρών προγόνων εκλιπόντες.⁴⁷ Το πέρασμα του χρόνου, ούτως ή άλλως, επέβαλε, κυρίως για λόγους πρακτικούς, την περιθωριοποίηση των παλαιότερων ταφών σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, γεγονός που εξασφάλιζε την ομαλή ροή μιας κυκλικά επαναλαμβανόμενης τάξης πραγμάτων.⁴⁸

Και μολονότι οι περιορισμοί του αρχαιολογικού υλικού είναι γνωστοί,⁴⁹ την ίδια στιγμή δεν παρατηρείται κάποια μέριμνα για τη διατήρηση της

βιολογικής, κοινωνικής ή άλλης ταυτότητας των νεκρών. Ενδιαφέρουσα εξήγηση για την ομοιότητα μεταχείριση των σκελετικών υπολειμμάτων στους αποθέτες θα μπορούσε να είναι η πρόθεση καταστροφής της ατομικής ταυτότητας, ίσως, ως τελευταίο βήμα πριν από την πλήρη ενσωμάτωση των εκλιπόντων στην τάξη των νεκρών προγόνων.⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ενδεχομένως, το περιεχόμενο των ταφικών αποθετών σηματοδοτεί το τελευταίο στάδιο μιας μακροχρόνιας γενεαλογικής διαδικασίας που επικεντρώνεται στη διαχείριση των απαλλαγμένων από την ύλη σωμάτων και στην αναγωγή τους από επώνυμα άτομα σε συμβολικό σύνολο.⁵¹ Παράλληλα, μέσα από την προσεκτική και προπάντων *ομοιόμορφη* μεταχείριση των παλαιότερων ταφικών υπολειμμάτων σε *ανώνυμους σωρούς*,⁵² επιδιώκεται και η κοινωνική λήθη, με την οποία «θανατώνεται» οριστικά η ανάμνηση της κοινωνικής υπόστασης του ατόμου. Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύονται συχνά οι δευτερογενείς ταφές,⁵³ καθώς και πρακτικές όπως η επικάλυψη των οστών με στρώση χώματος,⁵⁴ η «θανάτωση»

των αντικειμένων του νεκρού και ακόμη η περιστασιακή και επιλεκτική κατακρεούργηση ανθρωπινων σκελετικών υπολειμμάτων.⁵⁵

Περαιτέρω, το γνωστό και ως *cup and jug complex*,⁵⁶ σύνηθες περιεχόμενο των ταφικών αποθετών,⁵⁷ ερμηνεύεται στο πλαίσιο νεκρόδειπνων κοινοτικού χαρακτήρα κατά τις ταφικές τελετές ή την ανάμνησή τους.⁵⁸ Υπό το ίδιο πρίσμα εξετάζονται και τα τροφοπαρασκευαστικά αγγεία, κυρίως τριποδικές χύτρες, που εμφανίζονται σε ιδιαίτερος χαμηλά ποσοστά,⁵⁹ τη στιγμή που έχει προταθεί η χρήση αυτών για την τελική προετοιμασία ή ακόμη και για το βράσιμο του κρασιού.⁶⁰ Δίχως να αποκλείεται η παράλληλη κατανάλωση και άλλων αλκοολούχων ή μη ποτών,⁶¹ εάν αποδεχούμε τον τελεολογικό συσχετισμό⁶² των προχυτικών και των αγγείων πόσης με την κατανάλωση του κρασιού, διαπιστώνεται η ισχυρή σύνδεση του συγκεκριμένου αγαθού με το απρόβλεπτο γεγονός του θανάτου.⁶³ Επιπλέον, εάν η απουσία διατροφικών υπολειμμάτων δεν οφείλεται σε ερευνητικούς λόγους, τότε τίθεται εύλογα το ερώτημα μήπως τα προχυτικά και πόσης αγγεία σχετίζονται απλώς με προπόσεις και χοές προς τους χθόνιους θεούς, τους νεκρούς προγόνους και όλες τις δυνατές υποστάσεις του εκλιπόντος, δηλαδή τη σορό,⁶⁴ τα οστά⁶⁵ και το πνεύμα⁶⁶ στο ίδιο πάντα πλαίσιο της βασισμένης στη σωματική εμπειρία κοινωνικής ανάμνησης.⁶⁷ Ενδεχομένως, λοιπόν, οι ταφικοί αποθέτες συνδέονται με τη διαχείριση της μνήμης του θανάτου⁶⁸ και δεν ήταν απλοί απορριμματικοί λάκκοι.

Αποθέτες-βόθροι για υγρές προσφορές στο εσωτερικό της γης

Η αρχαία ελληνική λέξη βόθρος, που σημαίνει λάκκος, τάφος, όρυγμα, οπή στο έδαφος και όρυγμα για «απόπατο»,⁶⁹ εφαρμόζεται, ως αρχαιολογικός όρος, κυρίως, στην Κλασική Αρχαιολογία για την περιγραφή λακκοειδών δομών που, καθώς δείχνουν προς τα βάθη, σχετίζονται με τη χθόνια λατρεία.⁷⁰ Στην αιγαιακή, ωστόσο, βιβλιογραφία ο όρος χρησιμοποιείται ποικιλοτρόπως με αποτέλεσμα να περιπλέκεται η σημασία του.⁷¹ Συγκεκριμένα, οι δομές που περιγράφονται ως «βόθροι» ερμηνεύονται, κατά περίσταση, ως σιροί, ιπνοί, υποδοχείς λατρευτικών προσφορών, φρεάτια ομβρίων ή και χώροι απόρριψης, παρά το γεγονός ότι

η λέξη έχει ειδική έννοια και σημαίνει σκάμματα θυσιών ή προσφορών μέσα σε Ιερά και σε άμεσο συσχετισμό με άλλα σημεία ή κτίσματα με ιερό χαρακτήρα όπως ναούς και βωμούς.⁷²

Κατασκευές που ερμηνεύονται ως «βόθροι», με την κλασική σημασία του όρου, δεδομένου ότι κάθε υγρό που διαχεόταν στο όρυγμα απορροφούνταν από τη γη,⁷³ αναγνωρίζονται ολοένα σε λατρευτικές συνάφειες της Εποχής του Χαλκού.⁷⁴ Στις σχετικές μαρτυρίες, περιλαμβάνονται, επίσης, αύλακες και κοιλάδες στα δάπεδα ανακτορικών ή άλλων κτηρίων,⁷⁵ καθώς και ενσωματωμένα στο δάπεδο ανεστραμμένα στόμα απλών προχυτικών αγγείων, αμφορέων και πρόχων, όπως αυτά στο Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών,⁷⁶ στην Οικία G στην Ασίνη,⁷⁷ στην Συνοικία του Κεραμέα στο Μπερμπάτι.⁷⁸ Στο ίδιο πλαίσιο, πιθανόν, εγγράφεται και ο *Θησαυρός των Ρυτών*, στο Δωμάτιο C58 της Οικίας Cm στα Γουρνιά, τα οποία βρέθηκαν με τον πυθμένα τους στραμμένο προς το δάπεδο.⁷⁹

Γενικά, το ζήτημα των μινωικών «βόθρων» υγρών προσφορών παραμένει άγνωστο. Ο Ηλιόπουλος, επισημαίνοντας την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης της χθόνιας τάσης της μινωικής θρησκείας, υπογραμμίζει τον ρόλο των λιγότερο ή περισσότερο αρχιτεκτονημένων, και γι' αυτό δυσδιάκριτων αρχαιολογικά υπόγειων δομών, όπως οι αποθέτες-βόθροι,⁸⁰ διαβλέποντας στον λάκκο που έσκαψε ο ομηρικός Οδυσσέας, κατά την κατάβασή του στον Άδη, έναν *locus classicus*, στον οποίο θα πρέπει ίσως να αναγνωρίσουμε μια πανάρχαια πρακτική που ακολουθούσαν σε έκτακτες περιπτώσεις οι κάτοικοι του προϊστορικού Αιγαίου.⁸¹ Ο ίδιος, επικαιροποιεί μια παλαιότερη θεωρία του van Leuven, ο οποίος, υποστηρίζει ότι πέραν των από δεκαετίες γνωστών «φυσικών» ιερών (σπηλιές και ιερά κορυφής) και των εικαζομένων από τις παραστάσεις (αγροτικά ιερά ή «ιεροί περίβολοι») πρέπει να δεχτούμε και άλλους δύο τύπους «φυσικών» ιερών, που ονομάζει ιερά του τρεχούμενου νερού (*“sanctuaries of fresh water”*) και ιερά - βόθρους.⁸² Η μαγικοθρησκευτική επίκληση των χθόνιων δυνάμεων μέσω της απόθεσης προσφορών σε βόθρους τεκμηριώνεται από την αρχαία ελληνική γραμματεία. Σατιρική επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί η περιπέτεια του Μένιππου, στην ομώνυμη κωμωδία του Λουκιανού, που, κατά το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο, αναζήτησε τον περιβόητο Βαβυλώνιο μάγο Μιθροβαρ-

6. Οι Χώροι Α, Β, Γ και τα ορύγματα 3 και 4 από βόρεια στα Βιγλιά Κισάμου (Σκόρδου 2012, εικ. 4).

ζάνη και έσκαψε μαζί του έναν βόθρο προκειμένου να επικαλεστούν από κοινού τις χθόνιες δυνάμεις.⁸³ Ίσως, λοιπόν, δε θα έπρεπε να αντιμετωπίζουμε τους αποθέτες ως απλούς χώρους απόρριψης⁸⁴ αλλά ως τόπους που συνδέονται με τη μινωική *λατρεία της γης* με σκοπό την προσευχή, τη σπονδή ή απλώς τη συσσώρευση προσφορών, για την οποία συχνά η διάνοιξη ενός λάκκου και μόνο φαίνεται πως ήταν αρκετή.⁸⁵

Με αφορμή τη συζήτηση αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα,⁸⁶ σχολιάζεται εδώ ένα μικρό σύνολο σπηλαιωδών αποθετών που εντοπίζονται στην περιοχή του Πόρου και ερμηνεύονται ως χώροι απόρριψης. Ο πρωιμότερος από αυτούς χρονολογείται στην MM IB - II περίοδο,⁸⁷ ήταν λαξευμένος στον φυσικό βράχο, είχε βάθος 2,90 μ. και μήκος 1,60 μ., ενώ επικοινωνούσε στα νότια με λαξευτή αίθουσα μήκους 2,60 μ.⁸⁸ Περιείχε καμαραϊκά αγγεία, όστρακα, κρανία και οστά ζώων, κέρατα βοοειδών, θραύσματα ανθράκων και κωδωνόσχημα ειδώλια, τρία από πηλό και ένα από φαγεντιανή με υαλοποιημένη ανοιχτοπράσινη επι-

φάνεια και σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά προσώπου αποδοσμένα γραπτά με μελανό χρώμα.⁸⁹ Χαρακτηριστικό είναι ότι, το οστεολογικό υλικό του αποθέτη περιλάμβανε και μη αναλώσιμα μέρη των σφάγιων, γεγονός που πιθανόν συνδέεται με θρησκευτικούς συμβολισμούς και τελετουργικά δρώμενα.⁹⁰

Παρόμοιοι σπηλαιώδεις αποθέτες εντοπίζονται στις παρυφές του μινωικού οικισμού στον Πόρο,⁹¹ με ευρήματα της Νεοανακτορικής, ως επί το πλείστον, περιόδου, η συσσώρευση των οποίων ερμηνεύεται ως ένδειξη μιας οργανωμένης επέμβασης για τη διαμόρφωση της οικιστικής ζώνης στην όψιμη Νεοανακτορική και πρώιμη Μετανακτορική περίοδο.⁹² Τα «απορρίμματα» αυτά προέρχονται από ποικίλα αρχαιολογικά περιβάλλοντα, κυρίως εργαστήρια και οικίες.⁹³ Η παραπάνω ερμηνεία, ωστόσο, δεν εξηγεί επαρκώς την επένδυση εργασίας και χρόνου που απαίτησε η διάνοιξη των αποθετών και δη στις παρυφές του οικισμού, δεδομένου ότι υπήρχαν ήδη αρκετοί φυσικοί και κατά συνέπεια έτοιμοι αποδέκτες απορριμμάτων, όπως

τα παρακείμενα ρέματα και η θάλασσα. Παράλληλα, το περιεχόμενο των υποτιθέμενων απορριμματικών αυτών σπηλαιωδών υποδοχείων είναι παρεμφερές και συνίσταται σε συγκεκριμένες κατηγορίες, ενίοτε αέριων, αντικειμένων, όπως αγγεία πόσης και προχυτικά, κωδωνόσχημα ειδώλια, πήλινα ζώδια, κέρατα ζώων, τράπεζες προσφορών, θραύσματα κονιαμάτων, καθώς επίσης εργαστηριακά υπολείμματα και εξοπλισμό, ενώ δεν περιλαμβάνει διατροφικά υπολείμματα και μεγάλες ποσότητες κατεστραμμένης χρηστικής κεραμικής, όπως μαγειρικά σκεύη, λεκανίδες ή πιθοειδή, όπως θα ήταν αναμενόμενο σε απορριμματικές αποθέσεις οικιστικού χαρακτήρα. Ίσως, λοιπόν, πρέπει να επανεξεταστεί η χρήση τους ως βόθρων για τη συσσώρευση προσφορών στο εσωτερικό της γης, ερμηνεία που δεν έρχεται σε αντίθεση με τα υποτυπώδη αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και τη χωροθέτησή τους.⁹⁴

Αποθέτες-άδυτα και δεξαμενές καθαρών

Είναι γεγονός ότι, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να προσθέσει κάτι ουσιαστικό στο ζήτημα της ερμηνείας των χώρων των μινωικών ανακτόρων που ο Evans ονόμασε «δεξαμενές καθαρών».⁹⁵ Πράγματι, οι απόψεις για τις κατασκευές αυτές κυμαίνονται από την ανεπιφύλακτη ερμηνεία τους ως χώρων τελετουργικών καθάρσεων έως την πλήρη άρνηση κάθε «συμβολικής» χρήσης τους ενώ αρκετές είναι και οι συμβιβαστικές απόψεις, που δέχονται και τη συμβολική και την πρακτική, ως λουτρά, χρησιμοποίησή τους.⁹⁶ Πρώτος ο Μαρινάτος διατυπώνει την άποψη ότι οι «δεξαμενές καθαρών» αποτελούν περίτεχνες απομιμήσεις σπηλαίων,⁹⁷ εξηγώντας με αυτόν τον τρόπο την κάθοδο προς τη Μητέρα Γη⁹⁸ που επιβάλλει ο αρχιτεκτονικός τους σχεδιασμός.⁹⁹ Απόψεις όπως αυτές, ίσως, αποτελούν κλειδί για να εξελιχθεί το στάσιμο ερμηνευτικά ζήτημα των αινιγματικών αυτών χώρων,¹⁰⁰ καθώς προωθούν την αναζήτηση των χαρακτηριστικών μορφολογικών τους στοιχείων σε υπόγειες αρχιτεκτονικές δομές, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι αποθέτες.¹⁰¹ Μάλιστα, ο Αλεξίου, υποστηρίζοντας τη θρησκευτική χρήση των δεξαμενών ως χώρων συμβολικού καθαρισμού, κυρίως δι' ύδατος, ή και ως χώρων υγρών προσφορών χthonίας λατρείας δια ρυτού και άλλων τελετουργικών αγγείων,¹⁰² πιθανότατα στο πλαίσιο γονιμικών

7. Κωδωνόσχημο ειδώλιο με γραπτά χαρακτηριστικά προσώπου από σπηλαιώδη αποθήκη στον Πόρο (Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 121:κάτω).

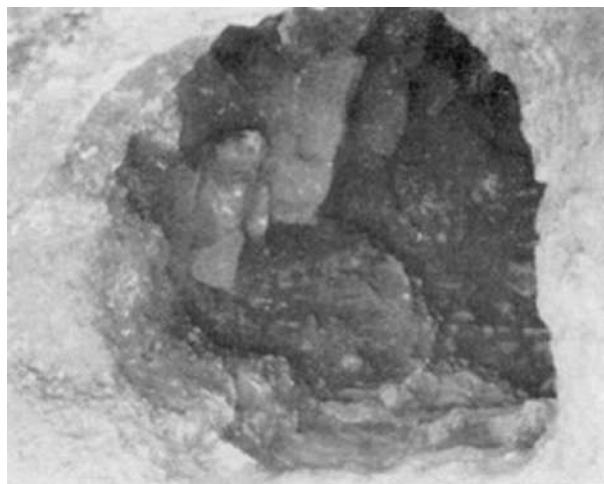
τελετών,¹⁰³ επισημαίνει ότι ανάλογον προορισμόν [...] εις τας μινωικάς επιφανείας οικίας θα πρέπει να είχαν οι αποθέτες.¹⁰⁴ ενώ, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι οι «δεξαμενές καθαρών» είναι οι πλέον κατάλληλοι χώροι για τη χρήση των ρυτών, καθώς δεν είναι ευκόλως πιστευτόν ότι δια τα πολυτελή και εξαιρετόν τέχνης σκεύη αυτά, εχρησίμευεν ως τόπος υποδοχής της σπονδής εις απλούς, ωρυγμένους εις το χόμα λάκκος,¹⁰⁵ υπογραμμίζει το γεγονός ότι ακόμη και μια απλή μορφή βόθρου ήτο δυνατή ίσως δια τας μικράς οικίας και εξοχικάς επαύλεις, διευκρινίζοντας ότι κάτι τέτοιο δε θα πρέπει να ίσχυε δια τα ανάκτορα, όπου εκτός της ψυχολογικής ανάγκης εξάρσεως του χώρου της τελετουργίας, παρίστατο, ελλείψει ελευθέρου φυσικού δαπέδου, και ανάγκη διαμορφώσεως ειδικού χώρου εντός του οικοδομήματος.¹⁰⁶

Στο ίδιο πλαίσιο, έχει υποστηριχθεί ότι οι διαμορφωμένοι και οριοθετημένοι χώροι που εντοπίζονται σε κάποια λατρευτικά σπήλαια και ιερά κορυφής, ίσως αποτελούν κοινό χαρακτηριστικό των τελευταίων με τα «άδυτα».¹⁰⁷ Φαίνεται, εξάλ-

λου, πιθανό ότι σπήλαια, ιερά κορυφής, δεξαμενές/άδυτα και αποθέτες βρίσκονται σε διαρκή σχέση εξωτερικής-μορφολογικής και εσωτερικής-συμβολικής αλληλεπίδρασης¹⁰⁸ με στόχο την επαφή με τη χθόνια θεότητα που κατοικούσε στα σπλάχνα της γης, απ' όπου μπορούσε να στείλει γονιμότητα και ευφορία, καθώς επίσης αγωνία και φρικτούς σεισμούς.¹⁰⁹ Την ίδια στιγμή, τα ευρήματα από τους συγκεκριμένους, «ιερούς», χώρους υποβάλουν τη γενική εντύπωση ότι σε αυτούς ασκούνταν παρόμοια λατρεία,¹¹⁰ καθώς οι προσφορές αποθέτονταν στο εσωτερικό της γης, μέσα από φυσικά κανάλια επικοινωνίας, όπως χάσματα, σχισμές βράχων και σταλαγμίτες.¹¹¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποθέτη που προσομοιάζει σε δεξαμενή καθαρμών είναι ένας μικρός σπηλαιώδης θάλαμος, διαστάσεων 2,80 x 2,00 μ., προσιτός με λίθινη κλίμακα, στην περιοχή Πόρου-Κατσαμπά.¹¹² Βρέθηκε πλήρης αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία, όπως συχνά συμβαίνει στους αποθέτες, ανήκαν σε κύπελλα, προχοΐδια και γεφυρόστομα αγγεία της MM IIIB-YM IA περιόδου.¹¹³ Στα σημαντικότερα ευρήματα, περιλαμβάνονται αλαβάστρινο αγγείο, γραπτή γεφυρόστομη πρόχους, τεμάχια τράπεζας προσφορών με πολύχρωμο κονίαμα και φυσικός τρίτωνας.¹¹⁴ Εξέχουσα σημασία έχει προπάντων η σκάλα κατάβασης που δημιουργεί την υπόνοια ότι ίσως εξυπηρετούσε κάποιο σκοπό, κάποια κάθοδο και πράξη στο δάπεδο του αποθέτη αυτού που ίσως απείχε αρκετά από την απλή απόρριψη αντικειμένων.¹¹⁵ Στις υπάρχουσες περιγραφές η κλίμακα καθόδου δεν σχολιάζεται, μολονότι κάθε άλλο παρά πρόχειρη φαίνεται να είναι, ενώ κάποια από τα προχυτικά αγγεία του αποθέτη¹¹⁶ προσομοιάζουν με αγγεία του ίδιου τύπου από τη βορειοδυτική δεξαμενή καθαρμών στο ανάκτορο της Κνωσού.¹¹⁷

Ενδεικτικός για το προτεινόμενο εδώ πλαίσιο είναι και ο κτιστός ορθογώνιος αποθέτης στον Χώρο 13 του Μεγάρου στο Βαθύπετρο, ο οποίος ήταν προσιτός μέσω στενού διαδρόμου, με πλάτος μόλις 0,40 μ.¹¹⁸ Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 1,70 x 1,80 μ. και οι αντίστοιχες εσωτερικές 1,40 μ. από Δύση προς Ανατολή και 1,05 από Βορρά προς Νότο.¹¹⁹ Περιείχε χώμα και αγγεία ως εξής: μέχρι το βάθος των 0,15 μ. από την ανωδομή, υπήρχαν άφθονα θραύσματα, κυρίως από άωτα κωνικά κύπελλα, καθώς και γραπτή μόνωτη λεκανίδα.¹²⁰

8. Σπηλαιώδης αποθέτης στην περιοχή Πόρου - Κατσαμπά με κλίμακα καθόδου (Daux 1957, fig. 19).

Στο βάθος των 0,15 μ. αποκαλύφθηκε εντελώς οριζόντιο στρώμα ασβέστη ή γύψου, πάχους 0,02-0,03 μ.¹²¹ Ακολουθούσε δεύτερη στρώση χώματος, πάχους 0,15 μ., με άωτα κωνικά κύπελλα, μεμονωμένα ή σε ομάδες των δύο ή τριών, σχεδόν κατά κανόνα ανεστραμμένα, τη στρώση των οποίων, που βρισκόταν σε βάθος 0,30 μ. από το χείλος, διαδεχόταν ο δίχως ευρήματα φυσικός βράχος. Ο ανασκαφέας εξηγεί ότι το στρώμα με τα κύπελλα ίσως σχετίζεται με κάποια ιερή τελετή, κατά την οποία πρώτα αποτέθηκαν τα ανεστραμμένα άωτα κωνικά κύπελλα και στη συνέχεια χώμα με στρώση γύψου, όπου επαναλήφθηκε η ίδια διαδικασία, θραυσθέντων και των αγγείων επί τόπου.¹²² Προφανώς, ο αποθέτης περικλείει δύο επεισόδια μεμονωμένης τελετουργικής πράξης, καθώς θραύσματα της ίδιας γραπτής λεκανίδας, που βρέθηκε ανάμεσα στα κύπελλα, εντοπίστηκαν τόσο πάνω όσο και κάτω από το στρώμα του γύψου.¹²³ Ο Ν. Πλάτων χαρακτηρίζει τον Χώρο 10 ως κρύπτη ιερού, υπογραμμίζοντας την άμεση γειτνίασή του με τον Χώρο 13, που ερμηνεύει στο πλαίσιο κάποιας τελετής καθιέρωσης με αφορμή τον *εγκαινιασμό* της κρύπτης.¹²⁴ Υπό το ίδιο πρίσμα, ο Μπουλώτης συμπεριλαμβάνει τον Χώρο 13 στη σχετική με τους μινωικούς αποθέτες θεμελίωσης μελέτη του.¹²⁵

Συμπερασματικά, αποθέτες με αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά κοινά με αυτά που έχουν οι δεξαμενές καθαρμών, όπως η επίχριση με λευκό κονίαμα, η ύπαρξη διαδρόμου, η προσθήκη κλίμακας

καθόδου, η εναλλαγή του φωτός με το σκοτάδι και η συσσώρευση αντικειμένων με αναγνωρισμένο θρησκευτικό συμβολισμό στο εσωτερικό τους, ίσως, εξυπηρετούσαν παρόμοιες με τις αινιγματικές αυτές κατασκευές ανάγκες.¹²⁶

Αποθέτες και αποθέσεις σε δωμάτια με πεσσό

Η πρακτική εφαρμογή και οι πιθανές συμβολικές διαστάσεις του πεσσού, αλλά και του κίονα, στα πρότυπα και στους εσωτερικούς χώρους των μινωικών κτηρίων¹²⁷ απασχολούν την έρευνα για περισσότερο από έναν αιώνα.¹²⁸ Πρώτος ο Ν. Πλάτων επεσήμανε την ύπαρξη αποθετών ή και βόθρων σε «δωμάτια με πεσσό», τα οποία είναι χώροι σκοτεινοί, απομονωμένοι, ισόγειοι ή υπόγειοι, συχνά σκαμμένοι *μετά πολλού κόπου εντός του βράχου*,¹²⁹ προσιτοί με λίθινες βαθμίδες ή και καταπακτές, και έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με λατρευτικά αντικείμενα και συνάφειες, κυρίως, λόγω της τάσης τους *να συνδεθούν με την γη*.¹³⁰ Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Hood, ο οποίος χαρα-κτηρίζει τους πεσσούς ως *ένα γενικό είδος τοτέμ*

στην Κρήτη της Εποχής του Χαλκού, καθώς ο σεβασμός προς αυτούς συνάδει σε έναν τόπο που *πλήττεται συχνά από σεισμούς*.¹³¹

Η σχέση αποθέσεων κεραμεικής και πεσσού¹³² αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο στην κρύπτη της Οικίας Β του Hogarth, στην Κνωσό, γνωστή και ως Ανατολική Οικία.¹³³ Η οικία διαθέτει τρία δωμάτια με κεντρικούς λίθινους τετράγωνους πεσσούς, που θεωρούνται υστερότερες προσθήκες.¹³⁴ Στο νοτιότερο από αυτά, διαστάσεων 3,30 x 2,80 μ., ο πεσσός σώζεται όρθιος σε ύψος έξι ποδών και τεσσάρων ιντσών και είναι χτισμένος με εναλλαγή «δομικών και μπατικών» δόμων ασβεστολίθου. Δε φέρει σύμβολα ή σημεία, αλλά ολόγυρά του βρέθηκαν τοποθετημένα με τον πυθμένα προς τα πάνω σε κανονικές σειρές πάνω στο δάπεδο σχεδόν 200 μικρά τροχήλατα κύπελλα, καθένα από τα οποία, όταν σηκώθηκαν από τη θέση τους, φάνηκε να καλύπτει ένα μικρό σωρό απανθρακωμένης φυτικής ύλης.¹³⁵ Ο Hogarth επισημαίνει ότι τα δωμάτια των οποίων αυτοί οι τρεις πεσσοί είναι τα κέντρα, φαίνονται πολύ μικρά για να χρειάζονται τέτοια στηρίγματα για τις οροφές τους,¹³⁶ αναφέροντας ότι

9. Απόθεση κυπέλλων στην Οικία Β των ανασκαφών Hogarth στην Κνωσό (PM II, Part II, p. 548, fig. 348).

μπορεί να ήταν βαίτυλοι ή ιεροί λίθοι.¹³⁷ Ο Ν. Πλάτων, στη μελέτη του για τα μινωικά οικιακά ιερά, διαβλέπει στην απόθεση των ανεστραμμένων κύπελλων μια τελετουργία που φαίνεται ότι είχε μαγικόν χαρακτήρα.¹³⁸

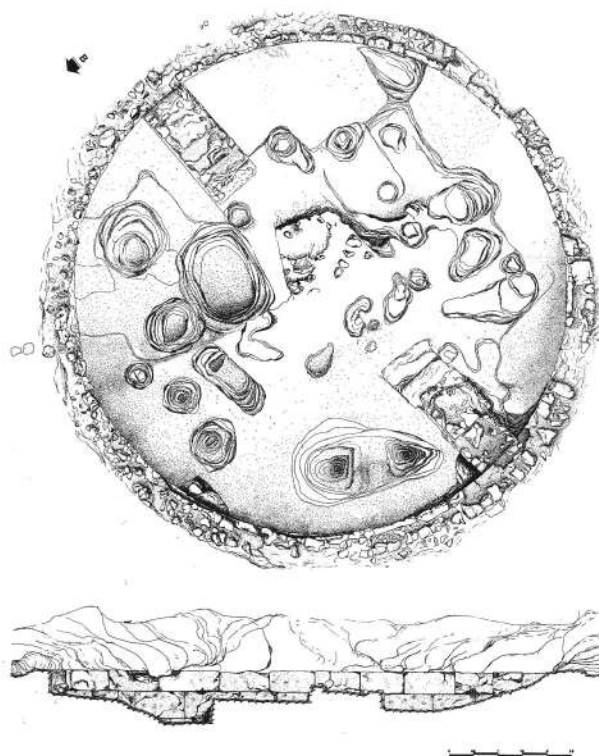
Ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση της Κρύπτης των Διπλών Πελέκων (Δωμάτιο 7) στο Μέγαρο Νίρου Χάνι. Πρόκειται για έναν σκοτεινό, σχεδόν ορθογώνιο χώρο, διαστάσεων 2,00 x 2,70 μ., στον οποίο βρέθηκαν τέσσερις υπερμεγέθεις χάλκινοι πελέκες.¹³⁹ Μεγάλη ποσότητα κάρβουνου και σκεύη μαυρισμένα από την αιθάλη,¹⁴⁰ εντοπίστηκαν στο παρακείμενο Δωμάτιο 7α, διαστάσεων 1,00 x 1,60 μ., που χαρακτηρίστηκε ως «εσχάρα» ή «κρύπτη».¹⁴¹ Οι δύο αυτοί χώροι έχουν ερμηνευτεί ως ιερό ή «χαλκείο»,¹⁴² αποθήκη ιερών αντικειμένων,¹⁴³ δεξαμενή καθαρωμών¹⁴⁴ και κρύπτη.¹⁴⁵ Την τελευταία ερμηνεία, επιβεβαιώνει, σύμφωνα με τον Ν. Πλάτωνα, η εύρεση, κατά τις εργασίες συντήρησης του έτους 1946, ενός ιερού αποθέτου υπό το κατώφλιον ενδιάμεσου προς το γειτονικόν μικρόν τετράγωνον δωμάτιον θύρας, ήτις ετοιχίσθη, ως φαίνεται, κατά τους ΥΜ Ια λήγοντας χρόνους.¹⁴⁶ Ο αποθέτης¹⁴⁷ περιείχε πλήθος από άωτα κωνικά κύπελλα, στα περισσότερα από τα οποία είχαν τοποθετηθεί θραύσματα ελαφρόπετρας και κάρβουνου.¹⁴⁸ Η απόθεση πραγματοποιήθηκε από σχισμή στο κατώφλι πιθανώς κατά την σεισμική καταστροφήν του 1500 π.Χ. και την επακόλουθη επισκευή του κτηρίου.¹⁴⁹

Γενικά, φαίνεται ότι κάποιες κρύπτες έχουν σχέση με ιερούς αποθέτας ή βόθρους, άλλοτε προϋπάρχοντας της κρύπτης, άλλοτε δε συγχρόνως με την κρύπτην χρησιμοποιηθέντας.¹⁵⁰ Υπό αυτό το πρίσμα, ενισχύεται περαιτέρω ο λειτουργικός και ο συμβολικός ρόλος του πεσσού, που, ως πρακτικό ή σημειολογικό στήριγμα ολόκληρου του κτηριακού οργανισμού, προφυλάσσει από τις απρόβλεπτα καταστροφικές δυνάμεις της γης.¹⁵¹

Κουλούρες

Ιεροί αποθέτες ή λάκκοι απορριμμάτων;

Στο δυτικό τμήμα του Δωματίου 37 στο *Maison Epsilon* των Μαλίων βρέθηκε ένας κτιστός επικονιασμένος λάκκος με διάμετρο 2,50 μ. και βάθος 0,75 μ.¹⁵² Οι ανασκαφείς τον χαρακτηρίζουν ως απορριμματικό, υπογραμμίζοντας ότι περιείχε πλήθος από ακέραια και θραυσμένα άωτα κωνικά κύπελλα, η πλειο-

10. Κάτοψη και τομή του Θεσμοφορίου της Πέλλας (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Σχέδ. Α).

νότητα των οποίων ανάγεται στη ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ ΙΑ περίοδο.¹⁵³ Η Bradfer-Burdet (2005) συμπληρώνει ότι, η συγκεκριμένη «κουλούρα», ίσως, είχε χρησιμοποιηθεί ως σιταποθήκη, όπως οι αντίστοιχες κυκλικές κατασκευές στο ανάκτορο. Ο Driessen την παραλληλίζει με τον «αναμνηστικό» αποθέτη στα Νοπήγεια, θεωρώντας ότι σχετίζεται άμεσα με εορταστικές εκδηλώσεις συλλογικής μνήμης.¹⁵⁴ Άποψη που ενισχύουν η χωροθέτησή της σε περίβλεπτο σημείο του δομημένου χώρου, το κονίαμα στα τοιχώματά της και τα ακέραια αγγεία πόσης στο εσωτερικό της.

Η «κουλούρα» στο *Maison Epsilon* εγείρει το ζήτημα της λειτουργίας των κυκλικών σκαμμάτων με λιθόκτιστα τοιχώματα,¹⁵⁵ οι βιβλιογραφικές περιπτώσεις των οποίων δεν είναι λίγες, δεδομένης της προσπάθειας κατανόησής τους υπό το πρίσμα μίας και μόνο καθολικής ερμηνείας.¹⁵⁶ Πιθανόν, οι υπέργειες, επικονιασμένες και με κεντρικό πεσσό κουλούρες στη νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου των Μαλίων¹⁵⁷ ήταν σιροί,¹⁵⁸ ωστόσο, η ίδια αυτή ερμηνεία προτείνεται και για τις υπόγειες, προφα-

11. Η *κουλούρα* στο «Maison Epsilon» κατά την ανασκαφή (Bradfer - Burdet 2005, Pl. X a).

νώς ανοιχτές και μη στεγανές κυκλικές δομές στην Κνωσό και τη Φαιστό, αποτελώντας μάλιστα αφετηρία για τη σύνθεση οικονομικών μοντέλων που έχουν αμφισβητηθεί έντονα.¹⁵⁹ Το ίδιο, όμως, ισχύει και για τις υπόλοιπες ερμηνείες, οι οποίες για περισσότερο από έναν αιώνα εξαντλούνται στο να «ανακυκλώνουν» αφενός την καθημερινή-πρακτική και αφετέρου την τελετουργική-θρησκευτική διάσταση της λειτουργίας αυτών των αινιγματικών κατασκευών.¹⁶⁰ Ωστόσο, σε πρόσφατη πραγμάτευση του θέματος,¹⁶¹ επανεξετάζεται η τελετουργική λειτουργία των κυκλικών αυτών υποδοχέων κατά παρόμοιο τρόπο με τα αρχαιοελληνικά μέγαρα και θεσμοφόρια, δεδομένου ότι οι δυτικές αυλές των

ανακτόρων εκλαμβάνονται ως υπαίθριοι τελετουργικοί χώροι και περιοχές ελεγχόμενης δημόσιας δραστηριότητας ανάμεσα σε αυτά και την πόλη.¹⁶² Η συγκεκριμένη υπόθεση είναι ιδιαίτερος ελκυστική ειδικότερα εάν ληφθεί υπόψη ότι τα θεσμοφόρια είναι υπόγεια κυκλικά σκάμματα με περιορισμένη έκταση και απλή αρχιτεκτονική μορφή, πλήρως εναρμονισμένη με τον αγροτικό-χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας.¹⁶³ Επιπλέον, η εσωτερική επιφάνειά τους είναι επιχρισμένη με στρώμα πηλού, ενίοτε με υπολείμματα λευκού χρώματος,¹⁶⁴ ενώ περικλείουν στρώσεις από χώμα, αργούς λίθους, οστά ζώων και θραυσμένα χρηστικά κεραμικά που πιθανόν περιείχαν αγροτικά προϊό-

12. Το κτιστό φρέαρ της Ανατολικής Πτέρυγας στο ανάκτορο της Ζάκρου (Πλάτων 1974, 106).

ντα,¹⁶⁵ συνθέτοντας μια ανασκαφική εικόνα η οποία παραπέμπει σε όσα αναφέρει ο Evans για τις *αστροματογράφητες* επιχώσεις γης, αργών λίθων και κεραμικής που εντόπισε στη δεύτερη από τις «κουλούρες» της Κνωσού και χαρακτήρισε ως απορρίψεις.¹⁶⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Macdonald¹⁶⁷ συνδέει τις *κουλούρες* της Κνωσού με τελετές που σχετίζονται με τη συγκομιδή. Προς το παρόν, κάθε προτεινόμενη ερμηνεία δεν μπορεί ούτε να γίνει αποδεκτή ούτε να απορριφθεί, συμπεριλαμβανομένης και αυτής που θέλει τις *κουλούρες* μακρινούς προγόνους κυκλικών δομών που σχετίζονται με τη χθόνια λατρεία κατά τους ιστορικούς χρόνους.

Αποθέσεις σε κατασκευές για την εκμετάλλευση του πηγαίου ύδατος

Η προσπάθεια επαφής με τα βάθη της γης δεν αφήνει αναξιοποίητες και τις κατασκευές που σχετίζονται με την εκμετάλλευση του πηγαίου ύδα-

τος¹⁶⁸ και προπάντων τα πηγάδια, κατεξοχήν τόπους ρίψης των καταδέσμων.¹⁶⁹ «Καταδέω», εξάλλου, σημαίνει εξαφανίζω, θάβω, καρφώνω στα βάθη, δένω προς τα κάτω μιαν επίκληση που απευθύνεται στις δυνάμεις που κατοικούν στον Κάτω Κόσμο.¹⁷⁰ Οι ιερές, μαγικές και θεραπευτικές δυνάμεις του νερού, και κατ' επέκταση των φυσικών και τεχνητών υποδοχέων του, συνιστούν οικουμενικό φαινόμενο.¹⁷¹ Πολυάριθμες, γραπτές και προφορικές, παραδόσεις από κάθε γωνιά της γης¹⁷² αποδεικνύουν ότι οι συνήθως καλά φυλασσόμενοι από νεράιδες, ξωτικά και άλλα μυθικά όντα, τόποι του νερού, με βασικούς πρωταγωνιστές τα πηγάδια, δίνουν ζωή, εκπληρώνουν επιθυμίες, θεραπεύουν ασθένειες, προβλέπουν το μέλλον, ενώ την ίδια στιγμή προκαλούν τον θάνατο, ενεργοποιούν κατάρεις, φιλοξενούν χαμένες ψυχές και κακόβουλους δαίμονες.¹⁷³ Από τα ύδατα της Στυγός και το καλλίχορον φρέαρ έως τους μύθους του Βασιλιά Αρθούρου,¹⁷⁴ τα υπόγεια νερά αποτελούν ιερούς

13. Εικονοστάσι σε σπηλαιώδη κοιλότητα βράχου στον Καμαριώτη Ηρακλείου (φωτογραφία Στρατήγης Χαράλαμπος).

ενδιάμεσους χώρους, που λειτουργούν ως πύλες ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και τον κόσμο των νεκρών.¹⁷⁵

Οικουμενικό είναι και το φαινόμενο της απόθεσης προσφορών στο εσωτερικό κατασκευών που σχετίζονται με το νερό. Οι προσφορές αυτές περιλαμβάνουν ενδύματα ή ράκη,¹⁷⁶ λυγισμένες καρφίδες (*pin offerings*),¹⁷⁷ μετάλλινα αγγεία, νομίσματα, όπλα¹⁷⁸ αλλά και τροφές.¹⁷⁹ Το μεγαλύτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον έχουν οι λεγόμενες θυσίες πνιγμού ανθρώπων και ζώων, που υπαγορεύονται από καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης, όπως η παρατεταμένη ξηρασία, ο λο(ι)μός, ο πόλεμος και οι γεωλογικές καταστροφές.¹⁸⁰ Συνηθέστερες είναι, ωστόσο, οι θυσίες ζώων και πτηνών στη φυσική ή συμβολική, ως πηλίνα ομοιώματα, υπόστασή τους.

Το φαινόμενο της απόθεσης προσφορών στο εσωτερικό κατασκευών που σχετίζονται με την εκμετάλλευση του νερού δεν έχει απασχολήσει συστηματικά τη Μινωική Αρχαιολογία. Στη σχετική

βιβλιογραφία, ωστόσο, γίνεται λόγος για *ιερά τρεχούμενα νερού* - sanctuaries of fresh water,¹⁸¹ *ιερά πηγών* - spring sanctuaries,¹⁸² *ιερά πηγάδια* - sacred wells¹⁸³ και *πηγάδια-αποθέτες*.¹⁸⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του λαξευτού φρέατος-αποθέτη με κτιστό στόμιο, βάθους 5 μ., που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Ψυχογιουδάκη στον Πόρο.¹⁸⁵ Περιείχε εξαιρετικής ποιότητας MM IA - MM IB πολύχρωμη και λεπτότεχνη κεραμική, ζεύγη από κέρατα αιγάγων, κέρατα ταύρων (*bos primigenius*), οστά ζώων, κωδωνόσχημα ειδώλια, πήλινο κεφάλι από γυναικείο ειδώλιο και ειδώλια ζώων.¹⁸⁶ Το εύρημα συνιστά ένα σύνολο λατρευτικού-τελετουργικού χαρακτήρα, που πιθανόν σχετίζεται με τον κύκλο του τελετουργικού κυνηγιού και της ζωοθυσίας.¹⁸⁷ Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του οστεολογικού υλικού αντιστοιχεί σε εξημερωμένα είδη¹⁸⁸ δεν αποδυναμώνει τον χαρακτηρισμό του συνόλου ως τελετουργικού, ίσως ακόμη και στο πλαίσιο κάποιας γονιμικής τελετής συμπαθητικής μαγείας.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον έχει και το δωμάτιο του φρέατος στην Ανατολική Πτέρυγα του ανακτόρου της Ζάκρου, προσιτό με δύο βαθμίδες καθόδου, που συστρεφόμενες νότια οδηγούσαν σε έξι ακόμη, οι οποίες κατέληγαν στη βάση της κλίμακας στο ισόπεδο άντλησης του ύδατος.¹⁸⁹ Οι τελετουργικές προσφορές στο βάθος του ανακτορικού πηγαδιού εντάσσονται στο πλαίσιο των ύστατων προσπαθειών των κατοίκων της Ζάκρου να κατευνάσουν τη μανία της Μητέρας-Γης.¹⁹⁰ Μάλιστα, ανάμεσα στις οικείες προς τους Μινωίτες προσφορές ξεχωρίζει ένα ξένο για τον τόπο υλικό, η ελαφρόπετρα, που η αφιέρωσή της στο εσωτερικό του ανακτορικού πηγαδιού, προφανώς για τον κατευνασμό των χθόνιων δυνάμεων, τη συνδέει σημασιολογικά με αυτές,¹⁹¹ φωτίζοντας τις ψυχολογικές και συναισθηματικές αντιδράσεις των ανθρώπων της εποχής απέναντι στην καταστροφική μανία της φύσης.

Παραδείγματα όπως τα παραπάνω υπαινίσσονται την αξιοποίηση του υγρού στοιχείου στην προσπάθεια επικοινωνίας με τις χθόνιες δυνάμεις που κατοικούν στα βάθη της γης. Πιθανή θα πρέπει να θεωρηθεί στον μινωικό κόσμο και η ύπαρξη *ιερών* που σχετίζονται με το τρεχούμενο νερό και, ενδεχομένως, τις ποικίλες, *μαγικές*, ιδιότητές του.¹⁹² Επιπλέον, την παρουσία του νερού στους

διάφορους τύπους αποθετών, υπαινίσσονται τα προχυτικά αγγεία που τοποθετούνται στο εσωτερικό τους. Πηγάδια και δεξαμενές, προφανώς, σχετίζονται, τουλάχιστον περιστασιακά, με τη χθόνια λατρεία, ενώ ενδιαφέρουσα προς την κατεύθυνση αυτή είναι η συμπερίληψη του νερού στο εικαστικό λεξιλόγιο του παραδείσιου Κάτω Κόσμου των Μινωιτών, δεδομένου ότι αρκετές σχετικές απεικονίσεις αποδίδουν τοπία που οριοθετούνται από το υγρό στοιχείο.¹⁹³ Ίσως, ανέκαθεν, κάθε υδάτινο, αλλά και ορεινό, περιβάλλον χρησιμοποιούνταν κατά περίπτωση για την απόρριψη ανεπιθύμητων, έμψυχων και άψυχων, στοιχείων.¹⁹⁴ Η απόθεση προσφορών στο εσωτερικό τους, ωστόσο, φαίνεται ότι εκπορεύεται από την αρχή ότι η πράξη αυτή καθιστά τα πράγματα αόρατα και μη ανακτήσιμα.¹⁹⁵ Είτε πρόκειται για τα βάθη μιας χαράδρας είτε για τα βάθη της θάλασσας, σημασία έχει ότι οι απόμακροι και μυστηριώδεις αυτοί τόποι χρησιμοποιούνται διαχρονικά για την οριστική απόρριψη ή απόθεση αντικειμένων, ουσιών αλλά και έμψυχων όντων που δεν έχουν θέση στην ανθρώπινη κοινωνία.¹⁹⁶ Η παραπάνω προσέγγιση μπορεί να δια φωτίσει την έως σήμερα ελάχιστα αντιληπτή διάσταση του υδάτινου περιβάλλοντος ως οριστικού τόπου απόρριψης ανεπιθύμητων ή επικίνδυνων, σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, προσώπων και πραγμάτων. Παράλληλα, αυτή ακριβώς η ιδιότητά του εξωθεί και στην απόθεση προσφορών, εφόσον αποτελεί ασφαλές κανάλι επικοινωνίας με τις *χθόνιες* δυνάμεις που κατοικούν στα βάθη.

Συζήτηση

Η τελετουργική χρήση υπόγειων τεχνητών δομών ή έτοιμων φυσικών κοιλοτήτων, χασμάτων και βραχοσχισμών φαίνεται ότι ανταποκρίνεται σε συναφείς ιδεολογικές ανάγκες και θρησκευτικές αντιλήψεις των Μινωιτών, καθώς η «εγγύτητα» των παραπάνω σχηματισμών με το εσωτερικό της Γης, συνέβαλε στη μετουσιώσή τους σε τελετουργικούς τόπους χθόνιας λατρείας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι όλοι αυτοί οι τόποι δεν επισημαίνονταν περαιτέρω με ανθρωπογενή αρχιτεκτονικά στοιχεία, αλλά παρέμεναν όσο το δυνατόν πιο φυσικοί και απόκρυφοι, δίχως σαφείς ενδείξεις διάκρισης και προβολής τους στο τοπίο.¹⁹⁷ Η συσσώρευση υγρών και στερεών, αιματηρών και αναίμακτων

προσφορών στα σπλάχνα της γης και η συνακόλουθη επένδυση τελετουργικής ενέργειας και χρόνου αποκαλύπτουν μια συγκεκριμένη εναποθετική συμπεριφορά των Μινωιτών. Η συμπεριφορά αυτή ίσως συνδέεται με πολιτισμικές, ιδεολογικές και κοινωνικές ανάγκες, που σχετίζονται με τον τελικό προορισμό, εάν όχι όλων, τουλάχιστον κάποιων από τους νεκρούς.¹⁹⁸

Η μεταφορά και απόθεση προσφορών σε συχνά απομακρυσμένες, υπόγειες, σκοτεινές και απροσπέλαστες (υπο)δομές, συνδέεται με πολυπληθείς τελετουργικές εκδηλώσεις. Η κοινοτική διάσταση των τελευταίων προκύπτει μέσα από τα πολυάριθμα ατομικά αγγεία πόσης και σερβιρίσματος, τα οποία, συνήθως, συνυπάρχουν με τα σαφώς λιγότερα προχυτικά αγγεία για τη μεταφορά και την προσωρινή αποθήκευση των υγρών, που προφανώς καταναλώνονταν από κοινού στο πλαίσιο στοχευμένων και για αυτό μεμονωμένων ή ακόμη και επαναλαμβανόμενων, περιοδικών τελετουργικών-συμποτικών εκδηλώσεων.¹⁹⁹ Η συνύπαρξη αντικειμένων με αναγνωρισμένο θρησκευτικό συμβολισμό και λειτουργία με τέχνηρα καθημερινής «χρήσης» και εργαστηριακά κατάλοιπα, ενδεχομένως, σχετίζεται με τη συμπλοκή του τελετουργικού με τον καθημερινό χρόνο, επιδιώκοντας, ίσως, την καθοσίωση του τελευταίου και κατ'επέκταση των δράσεων που εκτυλίσσονταν στο πέρασμά του.²⁰⁰ Η συμπερίληψη, ωστόσο, αντικειμένων καθημερινής χρήσης στο πλαίσιο των τελετουργικών δρώμενων, πιθανόν είχε ως αποτέλεσμα την «αναβάθμισή» τους σε συνοδά σύμβολα και σύνεργα της τελετής, γεγονός που επέβαλε την οριστική και αμετάκλητη απόθεσή τους στον εκάστοτε τελετουργικό τόπο και, συνακόλουθα, την «απαγόρευση» της (επανα)χρησιμοποίησής τους στις διάφορες «καθημερινές» ασχολίες. Παράλληλα, η οριστική τους αυτή απόθεση σηματοδοτούσε την απόσυρσή τους από την «κυκλοφορία» και την οριστική λήξη της «βιογραφίας» τους.²⁰¹

Τέλος, η θεατρική διάσταση του σχετικού τελετουργικού θα περιλάμβανε, εκτός από τα λίγα ή πολλά δρώντα πρόσωπα, και άλλα μη ανιχνεύσιμα αρχαιολογικά «διάμεσα», όπως τις ψυχολογικές, κυρίως, τεχνικές, που χρησιμοποιούσαν τον προφορικό και γραπτό λόγο (άσματα, ξόρκια, ομλίες), τη μιμητική κίνηση, τη μουσική, τον χορό, τις αποτροπαϊκές χειρονομίες, τις νοητικές παραστάσεις,

την πιθανόν εκκεντρική εξωτερική εμφάνιση του επικεφαλής και τον ενδεχομένως παράδοξο χρόνο των τελετών. Η από κοινού χρήση, κατανάλωση και διαχείριση φυσικών και πολιτισμικών αγαθών, με άλλες, μη ανιχνεύσιμες αρχαιολογικά ομαδικές δράσεις, όπως η μουσική και ο χορός, θα υπογράμμιζαν την ανάμνηση σημαντικών γεγονότων, ενισχύοντας τους δεσμούς της οικογένειας και της κοινότητας. Συνεπώς, η λατρεία των *χθόνιων* θεοτήτων, και πιθανόν των νεκρών προγόνων, φαίνεται ότι αποτελούσε βασικό στοιχείο της μινωικής θρησκείας, ως εκδήλωσης, τόσο του σεβασμού των ανθρώπων προς την αέναη αναγέννηση της φύσης, όσο και του φόβου τους απέναντι στις απρόβλεπτες, καταστροφικές της δυνάμεις, με τους αποθέτες να αποτελούν μάρτυρες αυτής της συμπεριφοράς.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον Λεωτέρη Πλάτωνα, τον Γιώργο Ρεθεμιτάκη, την Αθανασία Κάντα και την Καλλιόπη Γκαλανάκη, για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας γύρω από τους αποθέτες.

Βιβλιογραφία

- Adams E. 2007, «Time and change: Unraveling temporality in North-Central Neopalatial Crete», *AJA* 111, σ. 391-421.
- Boulotis C. 1985, «Ein Grundungsdepositums im Minoischen Palast von Kato Zakros. Minoisch-Mykenische Bauopfer», *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, σ. 153-166.
- Bradfer-Burdet I. 2005, «Une kouloura dans le "petit palais" de Malia», στο Bradfer-Burdet I., Detournay B., Laffineur R., Κρής Τεχνίτης. L'artisan crétois. Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu, *Aegeum* 26, Liège, Université de Liège, σ. 39-50.
- Branigan K. 1987, «Ritual interference with human bones in the Messara tholoi», στο Laffineur R. (ed.), *Thanatos: les coutumes funéraires en Égée à l'âge du bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 avril 1986. Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique*, Liège, Université de Liège, σ. 43-51.
- Branigan K. 1991, «Funerary ritual and social cohesion in Early Bronze Age Crete», *Journal of Mediterranean Studies* 1 (2), σ. 183-192.
- Branigan K. 1993, *Dancing with death. Life and death in southern Crete, 3000-2000 B.C.*, Amsterdam.
- Branigan K. (ed.) 1998, *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 1, Sheffield.
- Bronowski, J. 1984, *Μαγεία, Επιστήμη και Πολιτισμός* (μτφ.: Ζ. Δρακοπούλου), *Εποπεία* 90, σ. 435-468.
- Brennen W. L., Mary G. 1995, *Crossing the circle at the holy wells of Ireland*, University Press of Virginia.
- Burkert W. 1993, *Αρχαία ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασική εποχή*, Αθήνα, Καρδαμίτσας.
- Caloi I. 2011, «Minoan inverted vases in funerary contexts: offerings to dead or to ancestors?», *ASAtene* LXXXIX, serie III, 11, Tomo 1, SAIA 2013, σ. 135-146.
- Campell L. 2013, «Bronze Age Adyta», *Eras Edition* 14, σ. 1-32.
- Cauvin J. 2004, *Γέννηση των Θεοτήτων. Γέννηση της γεωργίας*, (μτφ. Σ. Πρέβε), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Connerton P. 1989, *How societies remember*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Croutier A. L. 1992, *Taking the waters*, New York, Abbeville Press.
- Daux G. 1958, «Chronique des Fouilles et Découvertes en Grèce en 1957», *BCH* 82 (1958), σ. 644-830.
- Deshayes J., Dessenne A. 1959, *Fouilles exécutées à Mallia: Exploration des maisons et quartiers d'habitation 2. Etudes Crétoises* 9, Paris, P. Geuthner.
- Dimopoulou N. 1999, «The Neopalatial Cemetery of the Knossian Harbour-Town at Poros: Mortuary Behavior and Social Ranking», in Kilian-Dirlmeier I., M. Egg (eds.), *Eliten in der Bronzezeit: Ergebnisse zweier Colloquien in Mainz und Athen*, Mainz, σ. 27-36.
- Driessen J. 2010, «Spirit of Place. Minoan Houses as Major Actors» in Pullen D. J. (ed.), *Political Economies of the Aegean Bronze Age*, Oxford, σ. 35-65.
- Driessen J. Macdonald C. F. 1997, *The Troubled Island: Crete before and after the Santorini Eruption*, *Aegeum* 17, Liège, Université de Liège.
- Evans A. 1895-1896, «Goulas. City of Zeus», *BSA* 2, σ. 169-194.
- Evans A. 1901, «Mycenaean tree and pillar cult and its Mediterranean relations», *JHS* 21, σ. 99-204.
- Evans A. J. 1928, *The palace of Minos at Knossos*, II, parts I & 2. London, Macmillan.
- Evans A. J. 1930, *The palace of Minos at Knossos*, III, London, Macmillan.
- Fontijn, D. R. 2002, *Sacrificial Landscapes: Cultural Biographies of Persons, Objects and Natural Places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c.2300-600 BC*. 2001. Leiden, Faculty of Archaeology, University of Leiden.
- Fotou V. 1997, «Éléments d'analyse architecturale et la question des fonctions des trois bâtiments-"villas" La "Royal Villa", le "Mégaron" de Nirou et le "Mégaron" de Sklavokambos», στο Hägg R. (ed.), *The Function of the 'Minoan Villa'*, Stockholm, σ. 33-50.
- Geană G. 2005, «Remembering ancestors: commemorative rituals and the foundation of historicity», *History and Anthropology* 16:3, σ. 349-361.
- Gell A. 1999, «Τεχνολογία και Μαγεία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73 (Δεκέμβριος 1999), σ. 26-31.
- Gesell G. 1985, *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete*, Göteborg.
- Girella L. 2007, «Forms of commensal politics in Neopalatial Crete», *Creta Antica* 8, σ. 135-167.
- Girella L. 2013, «Exhuming an excavation: preliminary notes on the use of the Kamilaris tholos tomb in Middle Minoan III», in Macdonald C., Knappett C. (eds.), *Intermezzo. Intermediacy and regeneration in Middle Minoan III palatial Crete*, *BSA Studies* 12, σ. 149-160.
- Graf F. 2004, *Η Μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, Χανιώτης Α. (επιμέλεια), Μυλωνόπουλος Γ. (μτφ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Green M. 1997, *The gods of the Celts*, Gloucestershire, Allan Sutton Publishing Ltd.
- Hamilakis Y. 1998, «The anthropology of food and drink consumption and Aegean archaeology», στο Coulson W. D. E., Vaughan S. J. (eds.), *Aspects of Paleodiet in the Aegean*, Oxford, σ. 55-63.
- Hamilakis Y., Sherratt S. 2012, «Feasting and the consuming body in Bronze Age Crete and Early Iron Age Cyprus», στο Cadogan G., Iakovou M., Kopaka K., Whitley J. (eds.), *Parallel lives: ancient island societies in Crete and Cyprus*. *BSA Studies* 20, London, σ. 187-207.
- Harlan D. 2011, «The cult of the dead, fetishism, and the genesis of an idea: megalithic monuments and the tree and pillar cult of Arthur J. Evans», *European Journal of Archaeology* 14 (1), σ. 213-233.
- Harris K., Hamilakis Y. 2008, «A social zooarchaeology of feasting: the evidence from the ritual deposit at Nopigeia, Crete», στο Baker S., Allen M., Middle S., Poole K. (eds.) *Food and drink in*

- archaeology I: University of Nottingham Postgraduate Conference 2007. Devon GB, Prospect Books, σ. 162-164.
- Hatzaki E. 2009, «Structured deposition as ritual action at Knossos», στο D' Agata A. L., Moortel van de A. (eds.), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia, Supplementary 42, American School of Classical Studies at Athens 2009, σ. 19-30.
 - Heidegger M. 2001 [1927], *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
 - Herva V. P. 2005, «The Life of Buildings: Minoan Building Deposits in an Ecological Perspective», *Oxford Journal of Archaeology* 24, σ. 215-27.
 - Hitchcock L. 1997, «The best laid plans go astray: modular (ir)regularities in the 'Residential Quarters' at Phaistos», στο Laffineur R. and Betancourt P. P. (eds.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age Aegaeum* 16, Liège 1997, σ. 243-250.
 - Hitchcock L. 2000, *Minoan Architecture. A Contextual Analysis*, Jonsered.
 - Hodder I. 1982^a, *The present past. An introduction to anthropology for archaeologists*, Pica Press, New York.
 - Hodder I. 1982^b, *Symbols in action*, Cambridge University Press.
 - Hodder I. 1982^c, *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press
 - Hogarth D. G. 1900, «1899-1900 Knossos summary report of the excavations in 1900: II. Early town and cemeteries», *BSA* 6, σ. 70-85.
 - Hood S. 1997, «The Magico-Religious Background of the Minoan 'Villa'», στο Hägg R. (ed.), *The Function of the 'Minoan Villa'* (Stockholm 1997), σ. 105-116.
 - Hunt G. R. 2006, *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece*, Ph.D., University of North Carolina at Chapel Hill.
 - Jones D. W. 1999, *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete: A Comparison of Artifacts*, SIMA Pocketbook 156, Jonsered.
 - Kivikoski E. 1967, *Ancient peoples and places: Finland*, New York, Frederick A. Praeger.
 - Koehl R. B. 2006, *Aegean Bronze Age Rhyta*, Philadelphia. INSTAP Academic Press.
 - Konsolaki-Yannopoulou E. 2001, «New Evidence for the Practice of Libations in the Aegean Bronze Age», στο Laffineur R., Hägg R., *POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Aegaeum* 22. Liège/Austin 2001, σ. 213-220.
 - Kopaka K., Platon L. 1993, «Αἱνοὶ μινωικοί. Installations minoennes de traitement des produits equids», *BCH* 117, σ. 35-101.
 - Kuijt I. 2008, «The regeneration of life: Neolithic structures of symbolic remembering and forgetting», *Current Anthropology* 49 (2): σ. 171-197.
 - La Rosa V. 2002, «Liturgie domestiche e/o depositi di fondazione? Vecchi e nuovi dati da Festòs e Haghia Triada», *Creta Antica* 3, σ. 13-49.
 - Lindenlauf A. 2003, «The sea as a place of no return in ancient Greece», *World Archaeology* 35 (3), σ. 416-433.
 - MacAnTsaoir I. 1999, «Sacred Precincts. The Nemeds», *Clannada na Gadelica*.
 - Macdonald C. 1990, «Destruction and construction in the palace at Knossos: LM IA-B», στο Hardy D. A., Renfrew A. C. (eds.), *Thera and the Aegean World*, Vol. III, London.
 - Macdonald C. F. 2005, *Knossos*, London, The Folio Society.
 - MacGillivray S., Sackett H., Driessen J. 1999, «'Aspro Pato' A Lasting Liquid Toast from the Master-Builders of Palaikastro to their Patron», στο Betancourt, et al. (eds.) *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Vol. 2, σ. 465-467, Liège and Austin, Université de Liège and University of Texas at Austin.
 - Marinatos S. 1941, «The cult of the Cretan caves», *The Review of Religion* 5, σ. 129-136.
 - Marinatos N. 2008, «Minoan beliefs of the afterlife», στο *From the land of the Labyrinth: Minoan Crete, 3000-1100 B. C.*, vol. II, Essays, σ. 143-145.
 - Montet P. 1960, «Le rituel de fondation des temples», *Comptes rendus des séances de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Année 1960, Vol. 104, Numéro 1, σ. 172-180.
 - Muhly P. 1992, *Μινωικός Λαξευτός Τάφος στον Πόρο Ηρακλείου (Ανασκαφής 1967)*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 129, Αθήναι.
 - Nobis G. 1993, «Zur antiken Wild- und Haustierfauna Kretas- nach Studien an Tierresten aus den archäologischen Grabungen Poros bei Iraklion und Elëftherna bei Arkadhi» *Tier und Museum* 3.4, σ. 109-120.
 - Panagiotaki M. 1998, «The Vat Room Deposit at Knossos: The Unpublished Notes of Sir Arthur Evans», *BSA* 93, σ.167-184.
 - Panagiotaki M. 1999, *The Central Palace Sanctuary at Knossos*, London, The British School at Athens.
 - Pelon O. 1980, *Le palais de Malia* V. Etudes Crétoises 25. Paris, P. Geuthner.
 - Pelon O. 1986, «Un dépôt de fondation au palais de Malia», *BCH* 110, σ. 3-19.
 - Platon N. 1949, «Nouvelle interpretation des idoles-cloches du Minoen Moyen I», *RA* 32(1949), *Mélanges d' archéologie et d' histoire offerts à Charles Picard* II, σ. 833-846.
 - Platon L. 2011, «Zakros: One or Two Destructions around the end of the LM IB Period», στο T. M. Brogan and E. Hallager (eds.), *LM IB Pottery: Relative Chronology and Regional Differences [Monographs of the Danish Institute at Athens 11]*, Athens, σ. 595-612.
 - Platon L. 2013, «The uses of caves in Minoan Crete: a diachronic Analysis», στο Mavridis F., Jensen J., *Stable places and changing perceptions: cave archaeology in Greece and adjacent areas*, Monographs of the Danish Institute at Athens, BAR International Series 2558, σ. 155-165.
 - Preziosi D., Hitchcock L. 1997, *Aegean art and architecture*, Oxford.
 - Rutkowski B. 1986, *Cult Places in the Aegean World*, Warsaw.
 - Sheldermine C. W. 1998, «The Palace and its Operations», στο J. L. Davis (ed.), *Sandy Pylas. An Archaeological History from Nestor to Navarino*, Austin, σ. 81-96.
 - Sherratt A., Sherratt S. 2008, «The Neolithic of Crete as seen from outside», στο Isaakidou V., Tomkins P., (eds.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in context*, SSAA 8, Oxford, σ. 291-302.
 - Soles J. S. 1992, *The Prepalatial Cemeteries at Mochlos and Gournia and the House Tombs of Bronze Age Crete*, Hesperia Supplement 24, Princeton.
 - Soles J. S. 2001, «Reverence for Dead Ancestors in Prehistoric Crete», στο Laffineur R., Hägg R. (eds.) *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Aegaeum* 22, Liège, Université de Liège.
 - Soles J. S. 2010, «Evidence for ancestor worship in Minoan Crete», στο Krzyszkowska O. (ed.), *Cretan Offerings: Studies in Honour of Peter Warren* (London 2010), *Bryn Mawr Classical Review*, σ. 331-338.
 - Strasser T. 1997, «Storage and states on prehistoric Crete: The function of the Koulouras in the first Minoan Palaces», *Journal of Mediterranean Archaeology* 10.1, σ. 73-100.
 - Todaro S. 2011, «A non-funerary context for communal feasting in EM I Ayia Triadha (Crete), στο *Πεπραγμένα του 10ου Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά 2006), Α. Χανιά, σ. 59-71.
 - Todaro S., Girella L. 2013, «Living through destructions», στο Driessen J. (ed.), *Destructions*, Presses Universitaires de Louvain, σ. 133-152.
 - Varner G. R. 2009, *Sacred Wells*, Algora Publishing.
 - Van Leuven J. C. 1981, «Problems and Methods of Prehellenic Naology», στο R. Hägg and N. Marinatos (eds.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm, σ. 11-25.
 - Watrous L. V. 1994, «Review of Aegean Prehistory III: Crete from the earliest prehistory through the Protopalatial period», *AJA* 98, σ. 695-753.

- Watrous L. V. 1996, *The cave sanctuary of Zeus at Psychro: a study of extra – urban sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*, Liège and Austin, Université de Liège, Histoire de l'art et archéologie de la Grèce antique and University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Whitelaw T. 2000, «Αῶτα κύπελλα»/«Λοπάδια και κύπελλα», στο Καρέτσου Α., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών Χιλιετιῶν*, Ηράκλειο, 198-199.
- Wilde L. 1991, *Irish Cures, Mystic charms and superstitions*, New York, Sterling Publishing Company.
- Αλεξίου Στ. 1955, «Αἱ ἀρχαιότητες Ἡρακλείου κατὰ τὸ 1955», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9, σ. 568.
- Αλεξίου Στ. 1972, «Περὶ τῶν μινωικῶν δεξαμενῶν καθαρῶν», *Κρητικά Χρονικά* 24, σ. 414-434.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1991-1993, «Αρχαιολογικές εἰδήσεις 1989/91. Νομός Χανίων», *Κρητική Εστία* τ. 4, σ. 199-234.
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ. 1994-1996, «Προϊστορικός οικισμός στα Νοπήγεια Κισάμου», *Κρητική Εστία* 5, σ. 11-45.
- Βασιλικού Ντ. 1995, *Ο μινωιανός πολιτισμός*, Αθήνα.
- Βλαζάκη Μ. 1994-1996, «Προϊστορικός οικισμός στα Νοπήγεια Κισάμου. Αποσπασματική ανασκαφική έρευνα», *Κρητική Εστία* 5, περίοδος Δ', Χανιά, Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, σ. 11-45.
- Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη Ν. 1988, «Αρχαιολογικές εἰδήσεις 1987: Πόρος Ηρακλείου», *Κρητική Εστία* περίοδος Δ., τόμος 2, Χανιά, σ. 235-327.
- Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη Ν. 1993, «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Πόρος-Κατσαμπάς», *ΑΔ* 48 (1993), Β'2, Χρονικά, σ. 452-454.
- Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη Ν. 1994, «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Πόρος Ηρακλείου», *ΑΔ* 49 (1994), Β'2, Χρονικά, σ. 707-711.
- Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη Ν. 1996, «ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Πόρος-Κατσαμπάς», *ΑΔ* 51 (1996), Β'2, Χρονικά, σ. 632-633.
- Δημοπούλου Ν. 2005, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα.
- Ευαγγέλου Γ. Ν., *Πρακτικές ταφής κατά τη Νεοανακτορική, Τελική Ανακτορική και Μετανακτορική περίοδο στην Κρήτη*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ζώης Α. Α. 1997, *Κρήτη: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, τ. 1, Αθήνα, Απόδεξ.
- Ηλιόπουλος Θ. 1988-1989, «Σπήλαια, δεξαμενές και αποθέτες», *Κρητικά Χρονικά* ΚΗ-ΚΘ', σ. 86-93.
- Ιωαννίδης Α. 1982, «Θεμελίωση του σπιτιού και οι διαφορές στην αντίληψη του χώρου», *Αρχαιολογία* τ. 2, σ. 8-9.
- Κλάδου Μ. 2010, *Βοοειδή στην Κρήτη την Εποχή του Χαλκού. Οικονομικές και συμβολικές διαστάσεις*, Μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Λεβεντάκης Ν. 2012, «Από τον ονειρικό ισμό στην απεικόνιση του Παραδείσου», στο Stampolidis N. Chr., Kanta A., Giannikouri A. (eds.), *Athanasia. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze Age and the Early Iron Age*, International Archaeological Conference, Ρόδος, 28-31 Μαΐου 2009, Ηράκλειο, σ. 203-228.
- Λεμπέση Α. 1967, «Ανασκαφή σπηλαιώδους τάφου εις Πόρον Ἡρακλείου», *ΠΑΕ* (1969), σ. 195-209.
- Λυμπάκη-Ακαμάτη Μ. 1996, *Το θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
- Λίπα Β. 2007, *Μορφές εγκατάστασης στον αγροτικό χώρο στην Κρήτη την εποχή του χαλκού. Αρχαιολογική, εθνοαρχαιολογική προσέγγιση και εφαρμογή νέων τεχνολογιών*, Αδμοσευτή διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο.
- Μαντέλη Κ. 2011, «Τελετουργική χρήση «χθόνιων» τόπων στη νεολιθική Κρήτη, στο *Περίληψεις 11ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο*, σ. 127.
- Μαρινάτος Στ. 1951, «Ανασκαφαί Βαθυπέτρου Αρχαίων Κρήτης», *ΠΑΕ*, σ. 258-272.
- Μιχαηλίδου Α. 1987, «Το δωμάτιο με τον κίονα στο μινωικό σπίτι», στο ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη, σ. 509-526.
- Μπουλώτης Χ. 1985, «Μινωικοί αποθέτες θεμελίωσης», *Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος 1981), τ. Α', Ηράκλειο, σ. 248-257.
- Μυλωνάς Γ. 1977, *Μυκηναϊκή θρησκεία. Ναοί, βωμοί και τεμένη*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 39, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.
- Ξανθοειδής Στ. 1922, «Μινωικόν μέγαρον Νίρου», *ΑΕ*, σ. 1-25.
- Παπαδάκη Χ. 2015, «Αποθέτες σε αρχαιολογικά συμφραζόμενα των προϊστορικών χρόνων: θεωρητικό πλαίσιο και προτεινόμενος ορισμός», *Κρητικά Χρονικά*, ΛΕ, σ. 9-30.
- Παπαδάκη Χ. 2016^α, «Νεοανακτορικοί ταφικοί αποθέτες: τόποι απόρριψης ή μνήμης», *Πεπραγμένα του 12ου Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 21-25-09-2016, isbn978-960-9480-35-2, 12iccs.proceedings.gr
- Παπαδάκη Χ. 2016^β, «Δεξαμενές καθαρῶν και αποθέτες», *Creta Antica* 17, σ. 73-96.
- Παπαδάκη Χ. 2017^α, «Στιγμές στον χρόνο: συζητώντας για τους μινωικούς αποθέτες θεμελίωσης», *Θέματα Αρχαιολογίας* τ. 2.
- Παπαδάκη Χ. 2017^β, «Γιορτές κάτω από τη γη στη Νεοανακτορική Κρήτη», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 123, σ. 38-47.
- Παπαδάκη Χ. 2018^α, «Αποθέτες θεμελίωσης: εννοιολογικός προσδιορισμός και σημασία για τη λειτουργία της ζωής των κοινοτήτων κατά τη 2η χιλιετία π.Χ.», στο Γαβριλάκη Ε. (επιμ.), *Πεπραγμένα 1Α Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 2011, Α1.1, Ρέθυμνο, σ. 375-385.
- Παπαδάκη Χ. 2018^β, «Μινωικοί βόθροι υγρών προσφορών: ζητήματα ορολογίας και ερμηνείας», *Κρητικά Χρονικά* ΛΗ, σ. 39-58.
- Παπαδάκη Χ. 2018^γ, «Δωμάτια με πεσσοί και αποθέσεις θεμελίωσης: προκαταρκτικές παρατηρήσεις», *Θέματα Αρχαιολογίας* 2.1, σ. 88-101.
- Παπαδάκη Χ. 2018^δ, «Μινωικές «κουλούρες»: σιταποθήκες, απορριμματικοί λάκκοι ή «ιερά» αποθέτες», *Κρητική Εστία* 2014-2018, Χανιά, σ. 9-21.
- Παπαδάκη Χ. 2018^ε, «Τελετουργικές αποθέσεις των μινωικών χρόνων σε τεχνητές πηγές νερού», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, Απρίλιος 2018, σ. 32-45.
- Papadaki C. 2018, «Depositors- αποθέτες in prehistoric archaeological «contexts» of the Aegean: theoretical framework and proposed definition», *Creta Antica* 19, σ. 29-44.
- Πέτρου-Μεσογείτης Χρ. 1939, «Θ' Αρχαιολογική Περιφέρεια Άνατολικής Κρήτης. Πεπραγμένα 1938», *ΕΕΚΣ* 2, σ. 533-534.
- Πλάτων Ν. 1947, «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ ἔτη 1941-1947», *Κρητικά Χρονικά* 1, σ. 631-640.
- Πλάτων Ν. 1954, «Τὰ μινωικά οἰκακὰ ἱερά», *Κρητικά Χρονικά* 8, σ. 428-483.
- Πλάτων Ν. 1957, «Ἡ ἀρχαιολογική κίνησις ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1957», *Κρητικά Χρονικά* II, σ. 326-340.
- Πλάτων Ν. 1974, *Ζάκρος, Τὸ νέον μινωικόν ἀνάκτορον*, Αθήνα.
- Πλάτων Α. 2002, «Τα μινωικά αγγεία και το κρασί», στο Μυλοποταμιτάκη Αικ. (επιμ.), *ΟΙΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΣ ΗΔΥΠΟΤΟΣ. Το κρητικό κρασί από τα προϊστορικά ως τα νεώτερα χρόνια* (Κουνάβοι 24-26 Απριλίου 1998), Ηράκλειο, σ. 5-24.
- Πλάτων Α. 2010, «Η υπόμνηση της «καταγωγής» της από την «κοσμοπολίτικη» Κνωσό, ως εργαλείο προβολής ατόμων ή

ομάδων, στην περιφέρεια της Κρήτης κατά την Εποχή του Χαλκού. Μια ερμηνεία αρχαιολογικών δεδομένων από τον ΥΜ Π-ΙΙ οικισμό στο Χόνδρο Βιάννου», ανακοίνωση που εκφωνήθηκε στο Συμπόσιο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας τον Νοέμβριο του 2010.

- Πλάτων Α. 2011, «Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός της Ζάκρου, λίγες μόνο ώρες πριν από τη μεγάλη καταστροφή», στο Καψωμένος Ε., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη Μ., Ανδριαννάκης Μ. (επιμ.) *Πεπραγμένα 10ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α., σ. 271-291.
- Ρεθεμιωτάκης Γ. 1999, «Γαλατάς» *ΑΔ* 1999, σ. 851.
- Σακελλαράκης Γ. & Ε. 1972, «Αποθέτης κεραμικής της τελευταίας φάσεως πρωτοανακτορικών χρόνων εις Αρχάρες», *ΑΕ*, σ. 1-11.
- Σακελλαράκης Γ. & Ε. 1977, «Ανασκαφή Αρχαίων», *ΠΑΕ* 1977, σ. 459-481.
- Σακελλαράκης Γ., Σακελλαράκη Ε. 1982, «Ανασκαφή Αρχαίων», *ΠΑΕ* 1982, σ. 467-480.
- Φάππας Ι. 2010, «Έλαιον ευώδες τεθυωμένον. Τα αρωματικά έλαια και οι πρακτικές χρήσης τους στη μυκηναϊκή Ελλάδα και την αρχαία Εγγύς Ανατολή (14ος - 13ος αι. π.Χ.), *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ', τ. 13 (2009-2010), Χανιά.
- Χαμηλάκης Γ. 2015, *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Χατζηδάκης Ι. 1915, «Πρωτομινωικοί τάφοι παρά τό χωρίον Γούρνες», *ΑΔ* 1, σ. 58-63.
- 1. Ζώης 1997, 128· Παπαδάκη 2015· Papadaki 2018.
- 2. Fontijn 2002, 35· Παπαδάκη 2015· Papadaki 2018.
- 3. Μπουλώτης 1985· Παπαδάκη 2017^α, 2018^α.
- 4. Pelon 1986, 8, figs. 6-7· Macdonald 1990, 84, fig. 8· La Rosa 2002, 31, 24, figs. 43, 44, 69.
- 5. Παπαδάκη 2017^α, 2018^α.
- 6. Παπαδάκη 2017^β.
- 7. Boulotis 1985, 158.
- 8. Ρεθεμιωτάκης 1999, 851, εικ. 15.
- 9. Boulotis 1985, 153.
- 10. Panagiotaki 1998, 183, 1999, 51.
- 11. Whitelaw 2000, 197-199· Παπαδάκη 2017^α, 2018^α.
- 12. Παπαδάκη 2017 α, πίν. I-II.
- 13. Παπαδάκη 2017 α, πίν. I-II.
- 14. Graf 2004, 135.
- 15. Evans 1928, 373-374· Παπαδάκη 2017^α, πίν. I-II.
- 16. Montet 1960, 177· Hunt 2006, 190-191.
- 17. Παπαδάκη 2017^α, με βιβλιογραφία.
- 18. Graf 2004, 186.
- 19. Graf 2004, 187.
- 20. Gell 1999.
- 21. Graf 2004, 33.
- 22. Cauvin 2004, 157-158.
- 23. Cauvin 2004, 157.
- 24. MacGillivray, Sackett, Driessen 1999, 64· Hatzaki 2009, 19.
- 25. Ιωαννίδης 1982.
- 26. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994-1996, 31-45, σχ. 8, εικ. 12· Χαμηλάκης 2015, 203.
- 27. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994-1996, 31 και εικ. 12.
- 28. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991-1993, 220-222 και 1994-1996, 180 και σημ. 29.
- 29. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991-1993, 220, πίν. 7β και 1994-1996, 31, πίν. 8α-γ, 9α.
- 30. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994-1996, 180-181.
- 31. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994-1996, 180.
- 32. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991-1993, 220.
- 33. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1994-1996, 180 και εικ. 19.
- 34. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1991-1993, 220.
- 35. Harris, Hamilakis 2008, 163· Χαμηλάκης 2015, 206.
- 36. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1994-1996, 180-181· Harris, Hamilakis 2008, 2011.
- 37. Πλάτων 2010· Χαμηλάκης 2015, 206· Harris, Hamilakis 2008, 164.
- 38. Todaro 2011, 60-67· Χαμηλάκης 2015, 205.
- 39. Χαμηλάκης 2015, 206.
- 40. Παπαδάκη 2016^α.
- 41. Χατζηδάκης 1915.
- 42. Branigan 1987, 1991, 1993· Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, 169-179· Girella 2007, 152-155· Driessen 2010· Caloi 2011, 140· Girella 2013· Todaro, Girella 2013.
- 43. Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1972, 3 κ.ε. πίν. IΒα.
- 44. Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, 262.
- 45. Dimorouli 1999, 27, 2004, 363· Ευαγγέλου 2009, τ. 1, 92-93, 62-65.
- 46. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1994, 707. Βλ. επίσης Λεμπέση 1967, 195-196· Muhly 1992· Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1988, 326-327.
- 47. Λεβεντάκης 2012, 220.
- 48. Λεβεντάκης 2012, 218.
- 49. Hodder 1982 α, β και γ.
- 50. Todaro, Girella 2013· Χαμηλάκης 2015, 163-165.
- 51. Branigan 1993, 1991, 1998· Hamilakis 1998, 116· Kuijt 2008, 177· Todaro, Girella 2013, 133.
- 52. Χαμηλάκης 2015, 182.
- 53. Hamilakis 1998, 117· βλ. και Branigan 1987 και 1993.
- 54. Branigan 1987, 47.
- 55. Branigan 1987, 49-50· Hamilakis 1998, 122-123· Χαμηλάκης 2015, 163-165, 174-187.
- 56. Sherratt, Sherratt 2008, 297.
- 57. Ευαγγέλου 2009, τ. 1, 462.
- 58. Branigan 1987, 1991 και 1993· Muhly 1992· Hamilakis 1998· Hamilakis, Sherratt 2012.
- 59. Ευαγγέλου 2009, τ. 1, 463.
- 60. Πλάτων 2002, 16· Koehl 2006, 332-333.
- 61. Πλάτων 2002, 7.
- 62. Πλάτων 2002, 8.
- 63. Kopaka, Platon 1993· Girella 2007, 153-155.
- 64. Λεβεντάκης 2012, 212, σημ. 115.
- 65. Λεβεντάκης 2012, 212, σημ. 116.
- 66. Λεβεντάκης 2012, 212, σημ. 118.
- 67. Connerton 1989, 6-40, 72-104.
- 68. Heidegger 2001, 326· Geană 2005, 358-359.
- 69. Φραγκούλης 2004, 181.
- 70. Burkert 1993, 417· Παπαδάκη 2018 β.
- 71. Παπαδάκη 2018 β, με βιβλιογραφία.
- 72. Ζώης 1997, 181.
- 73. Konsolaki-Yannopoulou 2001, 216, πίν. LXVIIIff.
- 74. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1992, 566-571, 1993, 56-76, 1999, 104· Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, 267· Φάππας 2010.
- 75. Βασιλικού 1995, 170, 200, 364, 367· Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1997, 101· Sheldermine 1998, 297-298· Φάππας 2010, 242 και σημ. 43.
- 76. Μυλωνάς 1977, 24· Φάππας 2010, 242-243 και σημ. 43.
- 77. Μυλωνάς 1977, 25· Φάππας 2010, 243 και σημ. 43.
- 78. Φάππας 2010, 243 και σημ. 43.
- 79. Hood 1997, 113.
- 80. Ηλιόπουλος 1988-1989, 90.
- 81. Ηλιόπουλος, 1988-1989, 92 σημ. 34.
- 82. Ηλιόπουλος 1988-1989, 88.
- 83. Graf 2004, 149, σημ. 30.
- 84. Ηλιόπουλος 1988-1989, 92 σημ. 33.
- 85. Ηλιόπουλος 1988-1989, 89.
- 86. Πλάτων 1954· van Leuven 1981· Ηλιόπουλος 1988-1989.
- 87. Πέτρου-Μεσογιάννη 1939, 535.
- 88. Platon 1949, 835.
- 89. Platon 1949, 835· Gesell 1985, 17· Δημοπούλου 2005, 121.
- 90. Κλάδου 2010, 31, σημ. 46-48.
- 91. Αλεξίου 1955, 319· Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1993, 453-455· Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1996, 632-633· Ευαγγέλου 2010, τ. 3, 145.
- 92. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1996, 633.
- 93. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 1996, 633.
- 94. van Leuven 1981, 13· Ηλιόπουλος 1988-1989, 89.
- 95. Ηλιόπουλος 1988-1989, 86.
- 96. Ηλιόπουλος 1988-1989, 86.
- 97. Marinatos 1941, 130.
- 98. Evans 1930, 12.
- 99. Marinatos 1941, 130. Βλ. επίσης Σακελλαράκης, Σακελλαράκη 1982, 468-480.
- 100. Adams 2007, 404· Table 2· Campbell 2013, 2-3.
- 101. Ηλιόπουλος 1988-1989, 88· Παπαδάκη 2016 β.
- 102. Αλεξίου 1972, 433.
- 103. Αλεξίου 1972, 434.
- 104. Αλεξίου 1972, 430.
- 105. Αλεξίου 1972, 428.
- 106. Αλεξίου 1972, 428.
- 107. Rutkowski 1986, 48.
- 108. Hitchcock 1997.
- 109. Marinatos 1941, 130.
- 110. Watrous 1994, 734· Campbell 2013, 22-23.
- 111. Watrous 1996, 92· Jones 1999, 39· Platon 2013.

112. Πλάτων 1957, 336· Daux 1958, 788-789, figs. 19-23.
113. Πλάτων 1957, 336.
114. Πλάτων 1957, 336· Daux 1958, 788, fig. 19.
115. Ηλιόπουλος 1988-1989, 87.
116. Daux 1958, fig. 22, 23.
117. Ηλιόπουλος 1988-1989, 87-89, 91, σημ. 20.
118. Μαρινάτος 1951, 259-260. Βλ. και Gesell 1985, 136.
119. Μαρινάτος 1951, 259-260.
120. Μαρινάτος 1951, 260.
121. Μαρινάτος 1951, 260.
122. Μαρινάτος 1951, 261. Βλ. επίσης Αλεξίου 1972, 430 και σημ. 82-83.
123. Μαρινάτος 1951, 261.
124. Πλάτων 1954, 418, σημ. 105, 107.
125. Boulotis 1985, 158 και σημ. 45.
126. Αλεξίου 1972, 429-430.
127. Μιχαηλίδου 1987· Preziosi, Hitchcock 1997, 61· Hitchcock 2000, 141-142.
128. Evans 1895-1896, 1901· Harlan 2011.
129. Πλάτων 1954, 463.
130. Πλάτων 1954, 463.
131. Hood 1997, 109.
132. Παπαδάκη 2018 γ.
133. Hogarth 1900, 74 κ.ε.· Driessen, Macdonald 1997, 163-164.
134. Driessen, Macdonald 1997, 165.
135. Hogarth 1900, 75, pl. VI: 1, 2· Ζώης 1997, 162 απ' όπου και η μετάφραση.
136. Hogarth 1900, 75, pl. VI: 1, 2· Ζώης 1997, 162 απ' όπου και η μετάφραση.
137. Hogarth 1900, 75, pl. VI: 1, 2· Ζώης 1997, 162.
138. Πλάτων 1954, 445. Βλ. επίσης Gesell 1985, 98· Rutkowski 1986, 28-29, fig. 9· 18· Hood 1997, 109· Driessen 2010, 45.
139. Πλάτων 1954, 449.
140. Πλάτων 1954, 449· Gesell 1985, 117.
141. Ξανθουδίδης 1922, 6· Gesell 1985, 116.
142. Ξανθουδίδης 1922, 6· Gesell 1985, 118· Rutkowski 1986, 27· Fotou 1997, 46.
143. Gesell 1985, 118· Rutkowski 1986, 27.
144. Gesell 1985, 116-117· Rutkowski 1986, 132· Driessen, Macdonald 1997, 60.
145. Πλάτων 1954, 449-450· Hood 1997, 114.
146. Πλάτων 1954, 449.
147. Boulotis 1985, 158.
148. Hood 1997, 114.
149. Πλάτων 1947, 634.
150. Πλάτων 1954, 472.
151. Παπαδάκη 2018 δ.
152. Bradfer-Burdet 2005, 40.
153. Deshayes, Dessenne 1959, 109· Bradfer-Burdet 2005, 40.
154. Driessen 2010, 50-51.
155. Ζώης 1997, 151.
156. Ζώης 1997, 151.
157. Strasser 1997, 78-79· Bradfer-Burdet 2005, 43-47.
158. Pelon 1980, 221-226· Strasser 1997, 78-79· Bradfer-Burdet 2005, 43-47.
159. Strasser 1997, Hitchcock 2000, 64.
160. Παπαδάκη 2018 δ.
161. Λίπα 2007, 242-250.
162. Λίπα 2007, 246.
163. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 19 και σημ. 5, 26, 104.
164. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 22.
165. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 23-24, 105.
166. Ζώης 1997, 151-157.
167. Macdonald 2005, 45.
168. Graf 2004, 149· Παπαδάκη 2018 ε.
169. Graf 2004, 148-149 και σημ. 28.
170. Graf 2004, 157-158.
171. Varner 2009, 137· Fontijn 2002.
172. Kivikoski 1967.
173. Varner 2009, 1.
174. Varner 2009, 12.
175. MacAnTsaoir 1999· Varner 2009, 12.
176. Varner 2009, 68-71.
177. Varner 2009, 71-74, 134. Βλ. επίσης Brenneman, Mary 1995, 17-18.
178. Varner 2009, 80-82· Fontijn 2002, 16-17.
179. Varner 2009, 74, 130.
180. Varner 2009, 74, 131.
181. van Leuven 1981, 13.
182. Rutkowski 1986, 124.
183. Gesell 1985, 278· Rutkowski 1986, 125.
184. Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη 1993· Sackett, MacGillivray, Driessen 2007, 226· Platon 2013, 156.
185. Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη 1993, 450-452.
186. Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη 1993, 450-452.
187. Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη 1993, 450-452.
188. Nobis 1993, 110.
189. Πλάτων 1974, 183.
190. Πλάτων 2011, 283 και σημ. 19.
191. Πλάτων 2011, 284.
192. van Leuven 1983.
193. Marinatos 2008, 145.
194. Lindenlauf 2003, 423.
195. Lindenlauf 2003, 423.
196. Lindenlauf 2003, 427.
197. βλ. και Μαντέλη 2011.
198. ό.π.
199. ό.π.
200. ό.π.
201. Παπαδάκη 2015.

ABSTRACT

Minoan Depositors/Apothetes

Definition - Typology - Interpretation

Dr. Christina Papadaki

Archaeologist of Prehistoric Archaeology, Crete, Greece

Themes in Archaeology 2020, 4(2): 196 - 215

The article deals with: a) the definition of the word *apothetai*, as an archaeological term, associated with specific, ritual, depositional processes, which differ from dispose and storage activities, b) the formation processes of the so - called «selective» deposits usually located within the *apothetai*, c) the typology of Minoan *apothetai* and d) their possible function and relation with the peak sanctuaries, the caves, the *kouloures* as well as specific features of Minoan architecture like «lustral basins» and «pillar rooms».

Key words: depositors/apothetes, bothroi, *kouloures*, lustral basins, pillar crypts